

Ürdün'deki Filistinliler: Göçler, Statüler ve Haklar

Kıvanç Özcan* & Nazlı Şenses**

Öz

Bu makale Ürdün Haşimi Krallığı'na (Ürdün) odaklanarak, farklı bir göç hikayesini, Filistinlilerin 1948 sonrasında Ürdün'e göçlerini, merkezine alıyor ve Ürdün devletinin ülke içerisindeki Filistinlilere yönelik geliştirdiği çeşitli yasal statülere odaklanıyor. Bu yasal kategoriler, Filistinliler için farklı haklar, özgürlükler ve sınırlamalar getiriyor. Yeşil, mavi, sarı kart sahipleri, vatandaşlar, mülteciler bu kategorilerden bazıları olarak karşımıza çıkıyor. Biz bu makalede bu statüler arasındaki farkları inceleyerek, göçle ilişkili gelişen mülteci-lik, vatandaşlığa geçiş, hak sınırlamaları ve/ya ayrımcılık kavramlarının Ürdün'deki görünürlüğüne inceliyor ve içerdikleri anlamları tartışıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Ürdün, Filistinliler, Vatandaşlık, Mültecilik, Zorunlu göç

* Doktora Adayı, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler, orcid.org/0000-0001-9054-2302, kivanc.ozcan@gmail.com

** Dr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, orcid.org/0000-0002-3473-7604, nsozcan@baskent.edu.tr

Palestinians in Jordan: Migration, Status, and Rights

Kıvanç Özcan* & Nazlı Şenses**

Abstract

This article focuses on an immigration story, the post-1948 migration of Palestinians to the Hashemite Kingdom of Jordan (Jordan) and examines the various legal statuses Jordan has developed for Palestinians within the country. These legal categories establish different rights, freedoms, and limitations for Palestinians. Green, blue, and yellow card holders, citizens, and refugees are some of these categories. By examining the differences between these distinct statuses, we examine the applicability of the concepts of refugee, naturalization, rights restrictions, and/or discrimination to the immigration-related processes in Jordan, and we try to understand the different meanings one may attach to these concepts in this context.

Keywords: Jordan, Palestinians, Citizenship, Refugee, Forced migration

* PhD. Candidate, Middle East Technical University Institute of Social Sciences, International Relations, orcid.org/0000-0001-9054-2302, kivanc.ozcan@gmail.com

** Asst. Prof. Dr, Başkent University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Political Science and International Relations, orcid.org/0000-0002-3473-7604, nsozcan@baskent.edu.tr

1. Giriş

Suriye'de 2011'de başlayan savaşın sebep olduğu zorunlu göç hareketleri hem Türkiye hem dünyada göçmenler, mülteciler, vatandaşlık, ayrımcılık, yabancı düşmanlığı, sağ popülist siyaset ve benzeri konulara yönelik ilgiyi akademik ve popüler düzeyde yeniledi ve dönüştürdü. Aslında bu konular uzunca bir süredir sosyal bilimlerin hemen her alanında önemli sorular etrafında tartışılmakta ve özellikle küresel eşitsizliklerin etkisiyle göç hareketlerinin çekim merkezi haline gelen “Batı'da” (veya “Kuzey'de”) en popüler araştırma konularının başında gelmekteydi. Türkiye özelinde de küresel göç ve göçmenlerle ilgili meseleler hem akademik hem sivil toplum düzeyinde Suriyelilerin gelişinden çok daha önce çalışılmaya başlanmış olsa da bu konuların kamusal alanda görünür olması esas itibarıyla Suriyeli mültecilerin gelmesiyle gerçekleşti.

Özellikle 2015 ve sonrasında Suriyeli ve diğer mültecilerin Avrupa'ya göçünün görece artması sonucu “mülteci/göçmen krizi” tartışmaları başlamış, bu konu sivil toplumun akademi dahil çeşitli alanlarında, devletle ilişkili tüm kurum ve süreçlerinde hararetle tartışılır hale gelmişken, biz bu makalede farklı bir bölgesel ve ulusal düzlemdeki, Ürdün Haşimi Krallığı (Ürdün), farklı bir göç hikayesine, Filistinlilerin 1948 sonrası göçlerine, odaklanıyoruz. Göçle ilişkili gelişen mültecilik, vatandaşlığa geçiş, hak sınırlamaları ve/ya ayrımcılık kavramları altında düşünülebilecek süreçlerin Ürdün'deki durumunu inceliyor ve içerdikleri anlamları tartışıyoruz. Bunu yapabilmek için Ürdün devletinin Filistinlilere yönelik geliştirdiği farklı yasal statüleri odağımıza alıyoruz.

Fiddian-Qasmiyeh¹ göç çalışmalarının çoğunlukla Batı'daki deneyimleri odağına aldığını söyler. Daha açık bir ifadeyle Fiddian-Qasmiyeh'e göre, Güney içerisinde cereyan eden göç hareketlerinin rakamsal fazlalığına rağmen, göç çalışmaları tarihsel olarak Güney'den

¹ Elena Fiddian-Qasmiyeh, “Introduction: Recentering the South in Studies of Migration,” *Migration and Society: Advances in Research* 3, no.1 (2020):1–18.

Kuzey'e yapılan göçlere odaklanmaktadır. Bu durum göç çalışmalarında hem sürekli aynı soruların sorulmasına ve sürekli aynı kavramlar etrafında benzer anlamların üretilmesine sebep olmaktadır. Bir başka ifadeyle, göç süreçleri niceliksel olarak daha çok Kuzey'de/Batı'da çalışıldığı ve bu süreçlerle ilgili soyutlamalar buralar referans alınarak yapıp evrenselleştirildiği için, elimizdeki kavramsal/teorik analiz araçları ve anlama biçimleri Batı/Kuzey dışındaki mekanlarda göçle ilişkili süreçleri anlamamız açısından yetersiz kalabilmektedir. Güney'e ve Güney içerisindeki göç çalışmalarına odaklanan bir merkez kaydırması çoğunlukla Kuzey/Batı odaklı gelişen bakış açısını kırma potansiyeli taşımaktadır.² Buradan yola çıkarak, biz bu makalede Batı'nın deneyimlerini merkeze alan çalışmalardan ayrılarak, Fiddian-Qasmiyeh'in de işaret ettiği 'ihtiyaç' doğrultusunda çalışmamızın merkezini "Güneye" kaydırarak (decentering) Ürdün'deki Filistinlilerin göç süreçlerine odaklanıyoruz. Bunu söylerken Fiddian-Qasmiyeh gibi biz de Doğu-Batı/Kuzey-Güney kavramlarını kullanırken homojen bir Batı/Kuzey ve onun değil homojen bir Doğu/Güney tasavvur etmiyoruz. Göçle ilişkili süreçlerin, aynı diğer toplumsal süreçler gibi, bu bölgelerin tarihsel ilişkilerinden de etkilenerek bugün farklı mekanlarda farklı biçimlerde ortaya çıktığını iddia ediyoruz. Özetle, genellikle göçmenlik, mültecilik, vatandaşlığa geçiş, ayrımcılıkla ilişkili süreçleri bir tarihsel ve politik bağlamda (Orta Doğu/Ürdün) çalışıyoruz. Bunun için de bu süreçlerin Filistinliler özelinde Ürdün'de yakın zamandaki gelişimini ve bu esnada içerdikleri anlamları inceliyoruz.

Ortadoğu'nun aslında birçok bölgesinde veya farklı ulusal zemininde gerçekleştirilebilecek bu çalışmayı özellikle Ürdün'e odaklanarak yapmamız bu ülkeye ve buradaki Filistinlilere ilişkin özel koşullardan kaynaklanmaktadır. Ürdün'deki Filistinlilerin mülteci, vatandaş, vatansız statüleri arasında birinden diğerine geçirilişleri ve Filistin – İsrail meselesinin akışının Filistinlilerin yasal statülerine etkileri, bir

² Fiddian-Qasmiyeh, "Introduction".

devlete yasal bağın ve vatandaşlığın ne anlama geldiğini tam da yukarıda sözünü ettiğimiz gibi sorgulatmaktadır. Açacak olursak, Filistinli mültecilerin savaş sonrası göç ettiği ülkeler arasında sadece Ürdün mültecilerin bir kısmına vatandaşlık statüsü vermiştir ve Filistinli mülteci nüfusunun en fazla olduğu ülke Ürdün'dür. Ürdün'de Mart 2018³ itibariyle 2,2 milyon Filistinli UNRWA'ya (United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East) kayıtlıdır.⁴ Buna ek olarak, sayıları tartışmalı olmakla birlikte Ürdün'de, mülteci veya vatandaş olarak kaydı bulunmayan yüz binlerce Filistinli göçmen yaşamaktadır. Ürdün'ün yaklaşık olarak 10 milyon⁵ olan nüfusun yarısından fazlası Filistinli'dir.⁶

Öte taraftan, Ürdün'deki resmi kaynaklar tam sayıyı söylemenin zor olduğunu da belirterek yine de toplumun çoğunluğunun Bedeviler⁷

³ "Protection in Jordan", *UNRWA*, Son erişim: 24 Ocak 2022, <https://www.unrwa.org/activity/protection-jordan/>. UNRWA'ya ait bu web sayfası, en son Mart 2018 güncellenmiştir ve burada Ürdün'de UNRWA'ya kayıtlı Filistinlilerin nüfusu 2.2. milyon olarak verilmektedir. Ancak, yine UNRWA'ya ait olan ve son güncelleme bilgisi bulunmayan "Where We Work" başlıklı internet sayfasında bu sayı 2.307.011 olarak verilmiştir. Bkz. "Where We Work", *UNRWA*, Son erişim: 24 Ocak 2022, <https://www.unrwa.org/where-we-work/jordan>.

⁴ "Protection in Jordan", *UNRWA*, Son erişim: 20 Aralık 2018, <https://www.unrwa.org/activity/protection-jordan>

⁵ "United Nations, Population Division, World Population Prospects", *UN*, Son erişim: 24 Ocak 2022, <https://population.un.org/wpp/Graphs/Probabilistic/POP/TOT/>.

⁶ "Who We Are", *UNRWA*, Son erişim: 11 Aralık 2018, <https://www.unrwa.org/who-we-are>.

⁷ Burada "Bedeviler" ile ifade edilen Ürdün'ün Filistinliler haricindeki yerel halkıdır. İlgili literatürde bu grup farklı isimlerle adlandırılmaktadır. En sık kullanılan adlandırma "Bedeviler" ya da "Doğu Yakalılar" olarak karşımıza çıkar. Bu makalede sıklıkla Bedevi ara ara Doğu Yakalılar kullanılmıştır. Öte taraftan, belirtmek gerekir ki anlatımı sadeleştirmek için tercih ettiğimiz bu isimlendirme, Ürdün'ün Filistinliler dışındaki yerel halkının homojen bir kategori olduğu anlamını taşımamalıdır. Çünkü Ürdün halkı Filistinliler haricinde de kendi içinde farklı etnik grupları, aşiret ilişkilerini barındırmaktadır. Bu gruplarla ilgili daha açıklayıcı bilgi ve ilgili literatür 7. ve 8. sayfalarda bulunmaktadır.

olduğunu söylemektedir.⁸ Buna ek olarak belirtmek gerekir ki, Filistinlilerin mültecilik/vatandaşlık sorunu sadece Ürdün özelinde değil de bölgesel bir çerçeve içinde ele alınırsa Suriye, Lübnan, Mısır ve İsrail'in politikalarının da işin içine katılacağı bir resim önümüze çıkacaktır. Bu nedenle ileri sürülebilir ki, Filistinlilerin vatandaşlık sorunu hem ikamet ettikleri ülkelerin kimi zaman farklılaşan kimi zaman benzeşen uygulamalarıyla hem de İsrail'in bölgede yürüttüğü işgal politikalarıyla doğrudan bağlantılıdır. Ancak biz bu çalışmada amacımızı, Ortadoğu çalışmalarının bu dinamikleri içeren tartışmalarından kısmen izole ederek, göç çalışmaları özelinde tanımlıyoruz.

Bizim bu yaklaşımımıza benzer çalışmalar açısından literatür tarandığında ilk dikkati çeken Filistinlilerin Ürdün devletiyle ilişkilerini önemli tarihsel olaylar bağlamında genel hatlarıyla inceleyen çalışmalardır. İlerleyen bölümlerde bu çalışmaların bulgularından makalenin tarihsel bağlamı aktarılırken sıklıkla faydalanılmıştır. Filistinlilerin Ürdün'e göçlerini odağına alan bu makaleyle ilişkili ikinci gruptaki çalışmalar, Ürdün'deki ulusal kimlikleri ve Filistinlilerin bu kimlik inşası sürecindeki konumlanmalarını incelemektedir.⁹ Bu çalışmalar, genel hatlarıyla, milliyetçilik, kimlik oluşumu gibi süreçleri odağına alır ve Bedevilerle Filistinliler arasındaki ilişkileri bu açıdan tartışır. Üçüncü grupta ise Filistinlilerin Ürdün'e göçlerinin sosyo-ekonomik, politik sonuçlarını inceleyen çalışmalara rastlanır.¹⁰ İlk

⁸ "The People of Jordan", *The Hashemite Kingdom of Jordan*, Son erişim: 24 Ocak 2022, <http://www.kinghussein.gov.jo/people1.html>.

⁹ Örnek olarak, Nevo Joseph, "Changing Identities in Jordan," *Israel Affairs* 9, no.3 (2003): 187-208; Curtis R. Ryan, "Identity Politics, Reform, and Protest in Jordan", *Studies in Ethnicity and Nationalism* 11, no.3 (2011): 564-578; Nur Köprülü, "Arabizimden Teritoryal Kimliğe Geçiş: 1989 Sonrası Ürdün'de Kimlik Politikaları ve Demokratikleş(eme)me Çabaları", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 41 (Ekim, 2009): 195-214.

¹⁰ Örnek olarak Géraldine Chatelard, "Jordan: A Refugee Haven", *Migration Policy Institute Online Journal*, 31 Ağustos 2010, <https://www.migrationpolicy.org/article/jordan-refugee-haven>; Fayez A. Simadi ve Nahar, Ghazi S. "Refugees in Jordan: sociological perspective", *Social Responsibility Journal* 5, no.2

gruptaki çalışmalar gibi ikinci ve üçüncü gruptaki bu çalışmaların bulgularından da makale boyunca yararlanılmıştır. Öte taraftan, bu çalışmalarda Filistinlilerin göç süreçlerine dair bu makalede bizim odaklandığımız yaklaşıma benzer bir yaklaşım bulunmamaktadır. Daha açık bir ifadeyle, bu üç gruptaki çalışmadan farklı olarak biz bu makalede göç süreçleriyle ilişkili (mültecilik, vatandaşlığa geçiş, ayrımcılık gibi) kavramlarla Filistinlilerin Ürdün'e göçlerini değerlendiriyoruz ve böylece bu kavramların farklı bir tarihsel/politik bağlamda yüklendikleri anlamları tartışmaya açıyoruz. Buna ek olarak, yine konuyla ilişkili birçok çalışmada olduğu gibi Ürdün'deki Filistinlileri homojen bir grup olarak ele alıp çalışmak yerine, devletin Filistinliler için geliştirdiği farklı yasal kategorilere odaklanıyor ve Ürdün'deki Filistinlilerin farklı yasal kategorilere ayrılışını dikkate alarak bu kavramların içerdiği anlamları sorguluyoruz. Bunun için konuyla ilgili ikincil çalışmaların tarandığı derinlemesine bir araştırma yapılmıştır. Renkli kartlarla ilgili bilgileri içeren çalışmalar uluslararası literatürde dahi sınırlı sayıdadır. Bir diğer ifadeyle, Filistinlileri genellikle homojen bir grup olarak değerlendiren çalışmalar diğerlerine oranla daha fazladır. Böylece, az bilinen bir durumla ilgili bilgi ve değerlendirme Türkçe literatüre kazandırılmıştır.

Bu amaç doğrultusunda makaledeki tartışmalar şu sırayı izleyecektir: Bir sonraki bölümde Filistinli mülteci tanımı netleştirildikten sonra, üçüncü bölümde Filistinlilerin Ürdün'e kitlesel göçleri tarihsel bir çerçeve içerisinde verilecek, dördüncü bölümde bu süreçte Filistinlilerle Ürdün Devleti arasında gelişen çatışmalara odaklanılacaktır. Beşinci bölümde Ürdün'ün Filistinlileri kontrol altında tutmak için geliştirdiği farklı statüler açıklanacak ve buradan yola çıkarak sonraki bölümde bu statülerin sonucu ortaya çıkan hak sınırlamaları ve ayrımcılığın farklı boyutları aktarılacaktır. Bu tarihsel politik çerçeve içerisinde Filistinlilerin göç süreçlerinin ve Ürdün'le kurulan vatan-

(2009): 257-264; Nur Köprülü, "Monarchical Pluralism or De-democratization: Actors and Choices in Jordan", *Insight Turkey* 14, no.1 (2012)

daşlık ilişkisinin göç, mültecilik, ayrımcılık ve vatandaşlık soyutlamalarında nereye konumlanacağı sonuçtan önceki yedinci bölümde tartışılacaktır.

2. UNRWA ve Filistinli Mülteciler Tanımı

Bilindiği üzere, 1948 Arap-İsrail Savaşı sonucunda yüzbinlerce Filistinli yerinden edildi. Savaştan kaçabilenler Orta Doğu'nun farklı bölgelerine dağıldı. Birleşmiş Milletler'in (BM) tahminlerine göre 1948'deki savaş sonrasında 700 binden fazla Filistinli Arap evini terk etmek zorunda kaldı.¹¹ Bu durum savaş nedeniyle yerinden edilmiş Filistinlilerin statülerine dair bu coğrafya özelinde bize farklı bir anlam yüklenen ilk kavramı verir: Mülteci. "Filistinli mülteciler" kavramı bu coğrafyada kullanıldığında resmi olarak Birleşmiş Milletler Yakındoğu Filistin Mültecilerine Yardım Ajansı (UNRWA – *The United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees the in Near East*) tanımına referans yapılmaktadır. UNRWA 1949 yılında kurulup 1950 yılında çalışmalarına başlamış, bu bölgedeki Filistinli mültecilerin sorunlarını çözmeye odaklanmış özel bir BM örgütlenmesidir. Filistinli mülteci sorunu çözülemedikçe örgütün görev süresi de yenilenmektedir. En son olarak 30 Haziran 2023 tarihine kadar görev süresi uzatılmıştır. UNRWA kendisini, Filistinli mültecilerin refah ve insani gelişimlerini arttırmaya katkı yapan ve hali hazırda 5,6 milyon Filistinli mülteciye hizmet sunan bir örgüt olarak tanımlamaktadır.¹² UNRWA tanıma göre: 1 Haziran 1946 – 15 Mayıs 1948 tarih aralığında genel ikametgahı manda yönetimindeki Filistin olan ve 1948'deki Arap-İsrail savaşı sonucunda hem evini hem geçim kaynaklarını yitiren insanlar "Filistinli mültecilerdir". Filistinli mülteci erkeklerin soyundan olanlar da UNRWA tanımındaki mül-

¹¹ "The United Nations and Palestinian Refugees", *UNRWA*, Son erişim: 23 Aralık 2018, <https://www.unrwa.org/userfiles/2010011791015.pdf>.

¹² UNRWA, "Who We Are."

teci statüsüne sahip olabilmektedir. Bu tanımın kullanıldığı coğrafyayı netleştirmek gerekirse, UNRWA'nın yetki alanına giren bölgeler Batı Şeria (Doğu Kudüs'ü içerecek şekilde), Gazze Şeridi, Suriye, Lübnan ve Ürdün'dür. Bu alanın dışındaki Filistinlilerse BM Mülteciler Yüksek Komiserliğinin (UNHCR – *The United Nations High Commissioner for Refugees*) yetki alanına girmektedir. UNHCR gibi Batı'da gelişmiş bir kurum olmakla birlikte UNRWA'yı UNHCR'dan ayıran en temel fark, UNRWA'nın doğrudan hizmet sağlayıcısı olduğu, yetki alanına giren Filistinlilere temelde eğitim ve sağlık hizmetleri olmak üzere insani kalkınma için “devlet-benzeri” bir yapı gibi hizmet sunmasıdır. UNHCR ise sadece geçici koruma ve destek sağlamaktadır ve hizmet sunumu verecek bir kurum olarak tasarlanmamıştır.¹³ Bu noktadan yola çıkacak olursak, ilk fark mülteci kavramının kullanımında kendini göstermektedir. Görüldüğü üzere, Filistinliler özelinde geliştirilmiş mülteci tanımı, günümüzde mülteci dendiğinde ilk akla gelen 1951 Cenevre Sözleşmesinde tanımlanan statüden farklıdır. Bugün güncel tartışmalardaki Batı/Kuzey merkezli kavramsallaştırmalarla kullanılan mülteci tanımı zamandan ve mekândan bağımsız kullanılmaktadır.¹⁴ Filistinlilerin durumunda buldukları bölge ve maruz kaldıkları tarihsel, siyasal gelişmelerden ötürü resmi olarak farklı bir mültecilik hali tanımlana gelmiştir. Bu haliyle bu durum çok da şaşırtıcı olmamakla birlikte, esas karışıklık bu bölgedeki Filistinli “mültecilerin” UNRWA tanımına uymadığı durumlarda ortaya çıkmaktadır. Yani, resmi olarak ne

¹³ “Frequently Asked Questions”, UNRWA, Son erişim: 17 Ocak 2022, <https://www.unrwa.org/who-we-are/frequently-asked-questions>.

¹⁴ 1951 Cenevre Sözleşmesinin mülteci tanımı mülteciyi “ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri yüzünden zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan ya da söz konusu korku nedeniyle yararlanmak istemeyen” kişiler olarak tanımlar. Sözleşmenin tam metnine ulaşmak için: “Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees”, *UNHCR*, Son erişim: 24 Ocak 2022, <https://www.unhcr.org/3b66c2aa10>.

UNHCR ne de UNRWA tanımına uyan, ama zulme uğrama endişesiyle bulunduğu bölgeyi terk etmek zorunda kalan Filistinliler. Makalede ilerleyen bölümlerde de okunacağı üzere Filistinlilerin yerlerinden (yaşam alanlarından) edilmeleri ne yazık ki sadece 1948 Savaşıyla olmamış, bu savaşı takip eden çatışma, savaş ve işgallerin bir sonucu olarak Filistinliler sürekli bir zorunlu göçe maruz kalarak bölge ülkelerine gitmişlerdir. 1948'den sonra yaşanan işgal, sürgün ve bölgesel gelişmeler de Filistinlilerin ikamet ettikleri ülkelerle ilişkilerine yeni boyutlar katmıştır. Öte taraftan resmi tanım sadece 1948 Savaşına referans vermektedir, UNHCR ise bu bölgelerde yetkili değildir. Bu durumsa bölgede “mülteciler” için sorunlu bir durum ortaya çıkarmaktadır. Biz makalede bu durumun dilde yaratacağı karışıklığı gidermek için özellikle UNRWA tanımına uyan Filistinlilerden söz ederken açıkça belirteceğiz, ama aslında bu tanıma uysun uymasın savaşla yerinden edilmiş ve zorunlu göçe mecbur kalmış insanları nitelemek için makalede mülteci kavramını fiili anlamda kullanacağız.

Mülteciliğin bu bölgede farklılaşan bu anlamına ek olarak, bir başka anlam da vatandaşlık kavramıyla ilişkilenmesinde ortaya çıkmaktadır. Bir kişi, “normal şartlar altında”, yani mültecilik kavramının 1951 Cenevre Sözleşmesi tanımına göre bir statü yüklendiğinde hem vatandaş hem mülteci olamazken, UNRWA'nın Filistinli mülteci tanımını uygulamaya konduğunda bu bir Filistinliye mültecilik statüsü verirken onun aynı anda bir devletin vatandaşlık statüsünü almasının önünde engel oluşturmaz. Giriş bölümünde de değinildiği gibi, bölgede göç edilen diğer ülkeler arasında bir tek Ürdün'de Filistinli mültecilerin bir kısmına vatandaşlık statüsü verilmiştir. Bu nedenle de makale boyunca Filistinli mültecilerin vatandaşlık statüleri ve ilgili süreçler üzerinde de ağırlıklı durulacak, bununla ilişkili olarak vatandaşlığın ana akım kavramsallaştırmaları da tartışmaya açılacak.

3. Filistinlilerin Ürdün'e Zorunlu ve Kitlesele Göçleri

Filistinlilerin Ürdün'e göçleri Arap-İsrail savaşı sırasındaki ilk kitlesele göç ile başlamış, ardından sonraki dönemlerde farklı biçimlerde

devam etmiştir. Bu bölümde, Ürdün devleti ile Filistinliler arasındaki ilişkiler bu farklı dönem ve biçimler temelinde incelenmiştir.

1947 – 1950 yılları arasında Ürdün'ün nüfusu iki temel sebeple üçe katlandı. Bunlardan birisi 1948 Arap-İsrail Savaşı sebebiyle ülkeye yüz binlerce Filistinlinin göç etmesi, bir diğeri 24 Nisan 1950'de Batı Şeria'nın (Ürdün Nehri'nin batısı) Ürdün topraklarına katılmasıydı¹⁵. Ancak daha sonra, 1967 Arap-İsrail Savaşında bu sefer İsrail'in Batı Şeria'yı işgal etmesiyle 400,000 Filistinli, Ürdün Nehri'nin doğu yakasına yani Ürdün'e göç etti. İsrail'in işgali öncesi Batı Şeria Ürdün kontrolünde olduğu için, buradan gelen Filistinliler 'ülke içerisinde yerinden edilmiş kişi (*Internally Displaced Persons, IDP*) olarak nitelendirildiler. "Ülke içinde" yerinden edilen bu Filistinliler açısından göç süreçlerini daha da karmaşık kılansa bu insanların üçte birinin 1948 Savaşı'nda da göç etmek zorunda kalmış olmalarıydı. Bu bölgedeki göç hareketlerine ek olarak, aynı yıl, aynı savaş sonucunda bu sefer de İsrail tarafından işgal edilen Gazze Şeridi'nden Ürdün'e yaklaşık 158,000 Filistinli mülteci geldi.¹⁶

Filistinlilerin Ürdün'e kitlesel göçüne yol açan bir diğer sebepse 1991 yılındaki Körfez Savaşı oldu. Makalenin ilerleyen bölümlerinde daha ayrıntılı değineceğimiz Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) liderliğinin, Irak Kuveyt'i işgal ederken Saddam Hüseyin'i destekleyerek Bağdat'ın yanında saf tutması, Filistinli işçilerin Kuveyt başta olmak üzere Körfez ülkelerinden hem kitlesel olarak sınır dışı edilmelerine hem de kendi rızalarıyla ayrılmalarına sebep olmuştu. Öyle ki, Irak'ın Kuveyt'i işgalinden önce yaklaşık 400 bin olan Kuveyt'teki Filistinli nüfusunun yaklaşık 200 bini işgal sırasında, geri kalanların büyük çoğunluğu da işgalden sonra ülkeyi bir daha geri dönmek üzere terk

¹⁵ "Jordanian Annexation of West Bank-Resolution Adopted by the House of Deputies", *İsrail Ministry of Foreign Affairs*, Son erişim: 23 Aralık 2018, <http://goo.gl/aLDq6k>

¹⁶ "Protection in Jordan", UNRWA.

etmek zorunda kaldı.¹⁷ Kuveyt'ten ayrılmak zorunda kalan Filistinlilerin 300 bininin Ürdün'e gelmesi, hali hazırda zaten karmaşıklaşmış göç ve vatandaşlık süreçlerini daha da zorladı, ülkenin ekonomik ve sosyal hayatını da etkileyerek toplumsal çalkantıları tetikledi.¹⁸

Körfez Savaşından sonra Filistinlilerin göç süreçlerini etkileyen bir diğer önemli dinamik 2000 yılındaki İkinci İntifada oldu. Batı Şeria ve Gazze'deki şiddet olayları ve İsrail'in Batı Şeria'yı yeniden işgali sonucunda, bu sefer yaklaşık 200,000 Filistinli Ürdün'e göç etti.¹⁹ Ürdün'e yönelik en son kitlesel Filistinli göçü ise 2011'de, Suriye'de başlayan iç savaş nedeniyle oldu. UNRWA rakamlarına göre 2018 yılı sonu itibariyle Suriye'den Ürdün'e 17,719 Filistinli geldi.²⁰

4. Ürdün, Filistinliler ve Toplumsal Çatışma

Sayigh'e²¹ göre oldukça genç ve yapay bir oluşum olan, Ürdün Haşimi Krallığı 1948 yılından itibaren iki ayrı nüfusu dengede tutmaya çalışmaktadır: Bunlardan birisi tarihsel olarak Ürdün Nehrinin doğu kıyısı sakinleri olan yerel halk (Bedeviler/ Doğu Yakalılar), diğeri ise Filistinli mültecilerden oluşan Batı Şerialılar. Bu iki gruba ek olarak, Irak ve Suriyeli mülteciler gibi farklı etnik grupların ülkedeki varlığından da söz etmek gerekir. Örneğin, 2015 yılı için 1,3 milyon Su-

¹⁷ Steven J. Rosen, "Kuwait Expels Thousands of Palestinians", *Middle East Quarterly* 19, no. 4 (2012): 75.

¹⁸ Yann Le Troquer ve Rozenn Hommery al-Oudat, "From Kuwait to Jordan: The Palestinians' Third Exodus," *Journal of Palestine Studies* 28, no 3 (1999): 37-51.

¹⁹ Chatelard, "Jordan."

²⁰ "Syria Regional Crisis: Emergency Appeal 2019", *UNRWA*, Son erişim: 1 Mayıs 2020, https://www.unrwa.org/sites/default/files/content/resources/2019_syria_ea_final.pdf.

²¹ Yezid Sayigh, "Jordanian Foreign Policy", *PASSIA*, Nisan 1997, http://passia.org/media/filer_public/b2/17/b217c24b-7781-4b27-887f-cc7424d000ee/foreign_policies_of_arab_states.pdf

riyelinin o dönem 6,6 milyon nüfusa sahip Ürdün'de yaşadığı söylenmektedir.²² UNHCR Nisan 2022 verilerine göre, Ürdün'de yaklaşık olarak 675 bin kayıtlı Suriyeli mülteci bulunmaktadır.²³ Ayrıca, Ürdün'de Araplar, Sünni Müslümanlar çoğunlukta olsa da Çerkes ve Çeçenler, Hıristiyan ve Dürzi azınlıklar da yaşamaktadır. Buna ek olarak aşiret ilişkileri Ürdün siyasetinde önemli rol oynamakta ve Ürdün'deki kimlik süreçlerinin anlaşılması açısından oldukça önem arz etmektedir. Yani, Doğu Ürdünlüler (Bedeviler) ve Filistinliler arasındaki kimlik çatışması vurgulanırken, Doğu Ürdün topluluğunun da kendi içinde homojen bir grup olmadığı ve farklı kimlik krizlerini/çatlıklarını içerdiğinin altı çizilmelidir. Yani, ulusal kimlik inşasında aşiret ilişkileri de önemli bir konudur. Özetle, farklı etnik gruplar ve ulusal kimlikle ilişkili süreçler dikkate alındığında literatürde Bedeviler ile Filistinliler arasındaki ayrışma ulusal kimlik oluşumuyla ilişkili süreçlerin yalnızca bir boyutudur.²⁴ Ancak literatürde oldukça önemli bir kimlik ayrışması olarak dikkate alınan ve sıklıkla çalışılan bir boyutudur. Köprülü'den alıntılıdığımız aşağıdaki paragraf da genellikle Filistinliler ve Bedeviler ikiliğinde düşünülen Ürdün toplumunu anlamak açısından önemlidir:

Arabizmin etkileri tüm Arap toplumlarında aynı yankıyı bulmamıştır. Ürdün Haşemi Krallığı bu açıdan bakıldığında bölge ülkeleri içerisinde farklı bir örnek bardırması bakımından son derece önemli bir yere sahiptir. Arap-İsrail Savaşları sonrası Filistinli mültecilerin Ürdün'e göçü ve ülkenin sınırlarının yeniden belirlenmesi Ürdün Krallığı'ndaki kimlik oluşturma çabalarına farklı bir yön vermiştir. Özellikle Batı Yakası topraklarının 1950 yılında ilhak edilmesiyle

²² Belal Fallah, Caroline Krafft ve Jackline Wahba "The Impact of Refugees on Employment and Wages in Jordan", *Journal of Development Economics* 139 (Haziran 2019): 203.

²³ "Facts and Figures", *UNHCR*, Son erişim: 1 Haziran 2022, https://data.unhcr.org/en/situations/syria/location/36#_ga=2.77483415.3602951.1654081098-1150133119.1654081098.

²⁴ Ryan, "Identity", 565-566.

birlikte yaklaşık 700,000 Filistinlinin Ürdün topraklarında o güne dek hassas bir şekilde oluşturulan nüfus dengesini büyük ölçüde değiştirmiştir. Bunun sonucunda da Doğu Yakalılar olarak adlandırılan yerli Ürdünlüler Filistinli mültecilerle kıyaslandığında sayıca azınlık konumuna düşmüşlerdir. Kurulduğu ilk günden itibaren Emirliği'in meşruiyet kaynağını Bedeviler/ Doğu Yakalı aşiretler oluşturmaktaydı. Haşemi kraliyet ailesinin dahi Ürdün'ün yerlisi olmadığı düşünüldüğünde, Ürdünlü kimliği Bedeviler üzerine vurgu yapılarak inşa edilmeye çalışılmış uzun soluklu bir süreç olmuştur. Birbirine örülmüş Filistin ve Ürdün siyasi tarihi bu uzun soluklu sürecin temel sınırlamalarını ve dinamiklerini oluşturmaktadır.²⁵

Buradan yola çıkarak biz de bu makalenin konusu doğrultusunda Ürdün toplumuna işaret ederken esas olarak bu iki büyük grubu (Bedeviler ve Filistinliler) dikkate alıyoruz ve bu ikisi arasındaki kimlik krizine referansla değerlendirmelerimizi yapıyoruz.

Batı Şeria'nın ilhak edilmesiyle (1950), Ürdün'ün yerli halkı Bedevilerle Filistinliler arasındaki demografik denge bozulmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi nüfusu (2020 BM verileriyle), yaklaşık 10 milyon olan²⁶ Ürdün toplumunda, her ne kadar resmi rakamlar²⁷ Bedevileri çoğunluk olarak belirtse de nüfusun yarısından fazlasının Filistinlilerden oluştuğu söylenebilir.²⁸

Filistinliler ile Bedeviler arasındaki yukarıda anlatılan demografik dönüşümler ayrımcı politikaları ve resmi kaygıları besleyen bir unsur olarak ele alınabilir. Görüldüğü gibi ülke içerisindeki nüfus dengesi(zlığı) Filistinlilerin lehine işlemektedir. Bu durumu, süreç içeri-

²⁵ Köprülü, "Arabizimden", 197.

²⁶ "Population Division, World Population Prospects", UN, Son erişim: 24 Ocak 2022, <https://population.un.org/wpp/Graphs/Probabilistic/POP/TOT/>.

²⁷ "The People of Jordan", The Hashemite Kingdom of Jordan.

²⁸ Mudar Zahran, "Jordan Is Palestinian", *Middle East Quarterly* 19, no.1 (2012): 3-12.

sinde Filistinlilerin ülke içerisindeki tüm alanlarda baskın hale gelecek Ürdün'ü içten fethetmelerini sağlayacak bir Truva atı olarak nitelleyenler vardır.²⁹ Demokrasi, kitâbî ve minimal tanımlarına sadık kalınarak Ürdün'de uygulandığı takdirde Filistinlilerin ülke politikalarına yön vereceğini ileri süren görüşler de mevcuttur.³⁰ Ancak bu görüşlerin ülke içerisindeki Filistinlileri tek ve homojen bir grup olarak tahayyül ettiğinin altını çizmek gerekir. Sonuç itibariyle, 1948'den itibaren ülkeye gelen Filistinli mültecilerle Ürdün'ün yerli/yerleşik halkı Bedeviler arasında tansiyon yüksek olmaya devam etmiştir. Devlet yetkililerini de içeren yerel halkla Filistinliler arasındaki bu gerginlik, zaman zaman şiddetlenerek toplumsal yaşamın her alanında kendini hissettirir.

Filistinlilerin genel olarak Ürdün içerisine dağılmış olsalar da çeşitli bölgelerde mekânsal olarak yoğunlaşmaları da toplumsal gerginliği tetikleyen bir unsur olarak düşünülebilir. Ürdün'de UNRWA'ya kayıtlı Filistinli mültecilerin %18'i toplam 10 'resmi' kampta³¹, %3'ü 'resmi olmayan' kamplarda yaşamaktadır. Bu kamplar Amman, Zarqa ve İrdib'de yoğunlaşmaktadır. Kamplar arasında nüfus, yoğunluk, yapısal özellikler ve yaşam kalitesi açısından farklılıklar bulunmaktadır.³²

Filistinliler ve devlet arasındaki gerginliği tetikleyen unsurlardan birisi, genelleyerek söylenecek olursa, Filistinlilerin 1948 savaşında Arapların yenilgisinden ve Filistin devleti kurulamamasından Ürdün Kralı Abdullah'ı sorumlu tutukları iddiası/kabulüdür. Nitekim bazı

²⁹ Hassan A. Barari, "Four Decades after Black September: A Jordanian Perspective", *Civil Wars* 10, no.3 (2008): 231-233.

³⁰ Zahran, "Jordan", 9.

³¹ "Where We Work," *UNRWA*, Son erişim: 18 Aralık 2018, <https://www.unrwa.org/where-we-work/jordan>.

³² İbrahim Hejoj, "A Profile of Poverty for Palestinian Refugees in Jordan: the Case of Zarqa and Sukhneh Camps", *Journal of Refugee Studies* 20, no.1 (2007): 122.

araştırmalarda Filistinlilerin Ürdün'deki Haşimi rejimine karşı sadakat hissi beslemediklerinden söz edilmektedir.³³ Mudar Zahran'a göre Filistinlilerin gözünde Haşimiler meşru liderler/yöneticiler olmaktan ziyade Doğu Filistin'in işgalcileri ve davetsiz misafirleridir.³⁴ Nitekim Filistin Ulusal Şartı bu görüşü destekler nitelikte bir ifadeyle, Ürdün nehrinin doğusunda kalan bölgeyi de içerecek şekilde, İngiliz manda yönetimi altındaki topraklarla birlikte Filistin'in bölünmez bir bütün olduğunu söyler.³⁵

Ülke içerisindeki gerginlikleri etkileyen bir diğer unsur, Ürdün ordusuyla ülkedeki Filistinli gerillalar arasında Eylül 1970'te yaşanan büyük çatışmalardır. Bu çatışmalarda binlerce Filistinli gerilla ve yüzlerce Ürdün askeri hayatını kaybetmiştir. Bu nedenle, Filistinliler Eylül 1970'i Kara Eylül olarak isimlendirirler.³⁶ Ürdün'deki resmi görüşe göre, Eylül 1970'in arifesinde gelişen olaylarla birlikte Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) Ürdün'de devlet içerisinde devlet olarak nitelendirilebilecek bir konuma gelmişti. Yukarıda değinilen mülteci kampları içerisinde kendi yönetsel ağını kurması³⁷ FKÖ'nün Ürdün'ün egemenliğine yönelik bir başkaldırısı olarak düşünülmüştür. O dönemde Ürdün yönetimi, FKÖ'nün kamplardaki kurumsal altyapıyı karmaşıklaştırdığını ve ülke içerisindeki siyasal atmosferi olumsuz etkilediğine inanıyordu.³⁸ Bu durum, 1970 yılında Ürdün ordusuyla FKÖ arasında askeri bir restleşmeye dönüşmüş, yaşanan çatışmalar FKÖ'nün Ürdün'den çıkarılmasıyla sonuçlanmıştır.

³³ Ronen Yitzhak, "The Assassination of King Abdallah: The First Political Assassination in Jordan: Did it Truly Threaten the Hashemite Kingdom of Jordan?", *Diplomacy & Statecraft* 21, no.1 (2010): 69.

³⁴ Zahran, "Jordan", 3.

³⁵ "Palestinian National Charter of 1964", *Palestinian Media Watch*, Son erişim: 15 Aralık 2018, http://www.palwatch.org/main.aspx?fi=640&doc_id=8210.

³⁶ Barari, "Four Decades", 241.

³⁷ K. Luisa Gandolfo, "The Political and Social Identities of the Palestinian Christian Community in Jordan", *Middle East Journal* 62, no.3 (2008): 446.

³⁸ Barari, "Four Decades", 231-233.

Yukarıda aktarılan iki toplum arasındaki güvensizlik ve Eylül 1970'te yaşanan kanlı çatışmalar Ürdün'ün Filistinlilere yönelik ayrımcı politikalarının temel motivasyonları arasında sayılabilir. Öte yandan, Ürdün'deki Filistinlilerin sürekli olarak karşı karşıya kaldıkları vatandaşlıktan çıkarılma tehdidi de ilişkileri geren bir başka unsurdur. Bir sonraki bölümde farklı statüler ve bu vatandaşlıktan çıkarılma tehdidinin kurumsal zemini detaylı olarak incelenecektir, ancak burada şunu ifade etmek gerekir ki bu vatandaşlıktan çıkarılma tehditleri Ürdün'ün İsrail politikasıyla da ilişkilidir. Ürdün, yüz binlerce Filistinli mülteciyi vatandaşlıktan çıkararak bu insanların geri dönüş haklarını vurguladığını ileri sürmektedir. Böylece hem ülke içerisindeki Filistinliler azalacak hem kralın politikalarının İsrail karşıtı görünümü parlatılmış olacak hem de İsrail uluslararası camiada zor durumda bırakılmış olacaktır. Zahran'ın da işaret ettiği gibi Haşimi rejimi Filistinlilerin kendisine yönelik tepkisini İsrail'e yönlendirmeyi amaçlamıştır.³⁹ Tüm bunların sonucunda ortaya çıkan en somut durum ise, makalenin bundan sonrasının vurgulayacağı üzere vatandaşlıktan çıkarılan bu insanların belirsiz statülerde yaşamak zorunda kalmaları olmuştur. Ürdün'deki iktidar, yaptığı bir takım yasal düzenlemelerle ve yarattığı farklı statülerle, Filistinlilerin ülke içerisindeki varlığını İsrail'e yönelik dış politikası doğrultusunda araçsallaştırmaktadır.

Öte taraftan, Filistinlilere yönelik yukarıda anlatılan yaklaşımı besleyen ve Batı tarafından da desteklenen bir söyleme de dikkat çekmek gerekir. Bu söyleme göre, Ürdün'deki Filistinliler sosyal, ekonomik ve politik olarak güçlendikleri takdirde rejimi devirip, Ürdün'ü İsrail'e karşı terör eylemlerinin örgütlenebileceği verimli bir sahaya dönüştürebilirler.⁴⁰ Bu düşünce, Ürdün'deki Filistinlilerin hak taleplerini duyulmaz kılarken, Ürdün kurumları tarafından Filistinliler

³⁹ Zahran, "Jordan", 8.

⁴⁰ Zahran, "Jordan", 5.

aleyhine atılan adımlara ilişkin uluslararası ölçekteki itirazları da etkisizleştirmektedir.

Kısaca toparlamak gerekirse, tarihsel bir çerçeveden bakıldığında Ürdün'ün ülke içerisindeki Filistinlilere yönelik politikalarının, bu grubun ülke içerisinde egemen olma olasılığına yönelik geliştirilmiş, onları politik, idari, yasal ve ekonomik alanlarda kontrol altında tutan, ön alıcı, engelleyici politikalar olduğu düşünülebilir. Ek olarak, İsrail'le ilişkiler de bu grubun dış politika açısından araçsallaştırılmasını getirmekte, bu da ayrımcı politikaları beslemektedir. Bütün bunların sonucunda, bir sonraki bölümde detaylandırılacağı üzere Ürdün'deki Filistinlilerin önemli bir kısmı temel haklarına erişememektedir.

5. Ürdün'deki Filistinlilerin Farklı Statüleri

Filistinlilerin yukarıda anlatılan zorunlu göç hareketlerinin devlet tarafından kontrol altına alınmak istenmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan yasal statü çeşitliliğinin ilk aşaması, 1948 Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra Ürdün'e gelen Filistinlilere vatandaşlık statüsü verilmesidir. 1948'teki savaştan hemen bir yıl sonra Filistinlileri Ürdün sistemine yasal olarak dahil etme sürecinin bir parçası olarak, Ürdün Bakanlar Kurulu 1928 Vatandaşlık Yasası'nda değişiklik yaptı. Yapılan değişiklik uyarınca, 1948'de Ürdün'e sığınan veya kanun yürürlüğe girdiği zaman Batı Şeria'da bulunan Filistinliler tüm verili haklarıyla Ürdün vatandaşlığına geçirildi.⁴¹ Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi, 1967 yılında İsrail'in Batı Şeria'yı işgal etmesiyle Ürdün'ün Batı Şeria'daki kontrolü fiilen son buldu ve buradaki Filistinlilerle Ürdün devleti arasındaki ilişki karmaşıklaşmaya başladı.

⁴¹ Hazem Jamjoum, "Palestinian Refugees in Jordan and the Revocation of Citizenship: An Interview with Anis F. Kassim", *Jadaliyya*, 28 Ocak 2013, <http://www.jadaliyya.com/pages/index/9827/palestinian-refugees-in-jordan-and-the-revocation->

Ürdün devleti 1983 yılında, İsrail işgali altındaki Batı Şeria'da yaşayan ve işgal esnasında yasal olarak Ürdün vatandaşı olan Filistinlilerin Ürdün'e seyahatlerini kolaylaştırmak ve bölgedeki nüfus hareketlerini kontrol etmek için 'yeşil' ve 'sarı' renkli kartlar düzenledi. Halihazırda Batı Şeria'da ikamet eden Filistinlilere yeşil kart, işgal esnasında Ürdün Nehri'nin doğu yakasına (yani Ürdün'e) göç etmiş Batı Şerialı Filistinlilere sarı kart verildi. İnsan Hakları İzleme Örgütü'ne göre bu renkli kartların verilmesiyle birlikte Ürdün devleti, yerli halk ile yasal olarak Ürdün vatandaşı olan Filistinlileri birbirlerinden ayırmış oldu. Bu ayırım, daha sonra bazı Filistinlilerin Ürdün vatandaşlığından çıkarılması aşamasında işlevsel hale geldi.⁴²

Filistinlilerin yasal statüleriyle ilişkili bir diğer düzenleme 1988 yılında I. İntifada sürecinde gerçekleşti. Ürdün bu süreçte, 31 Temmuz 1988'de Batı Şeria topraklarındaki egemenlik iddiasından vazgeçerek bölgeye ilişkin yasal ve idari taleplerini iptal etti. Bu durumla ilişkili olarak hazırlanan bir İçişleri Bakanlığı genelgesiyle Ürdün'ün Batı Şeria'daki hak iddialarından vazgeçişini düzenlendi. 22 maddelik bu genelgenin 2. Maddesi uyarınca, 31 Temmuz 1988 tarihinden önce işgal altındaki Batı Şeria'da ikamet edenler, artık Ürdün vatandaşı sayılmayacaklardı. Onlar artık Filistin vatandaşıydı.⁴³ Yani, yukarıda sözü geçen yeşil kart sahibi Filistinliler artık Ürdün vatandaşı olarak kabul edilmeyecekti.

Ürdün devletinin Filistinlilerle kurduğu karmaşık ilişkiyi çözümlememize yardımcı bir çalışma Anis Kassim⁴⁴ tarafından yapılmıştır. Kassim, Ürdün'ün Filistin vatandaşlarını beş ayrı gruba ayırmakta-

⁴² "Stateless Again", *Human Rights Watch*, Son erişim: 23 Aralık 2018, <https://www.hrw.org/report/2010/02/01/stateless-again/palestinian-origin-jordanians-deprived-their-nationality>.

⁴³ "Jordan: Disengagement Regulations for the Year 1988", *UNHCR*, Son erişim: 1 Mayıs 2020, <https://www.refworld.org/docid/43cd04b94.html>.

⁴⁴ Jamjoum, "Palestinian Refugees".

dır. Bu grupta Ürdün'ün 31 Temmuz 1988'de Batı Şeria topraklarındaki hak iddiasından vazgeçiş farklı statülerin geliştirildiği zamansal sınır olarak düşünülebilir. Buna göre, ilk grupta 31 Temmuz 1988'de Ürdün'de bulunan Filistinliler yer alır. Bunlar tüm yasal haklara sahip Ürdün vatandaşı olan Filistinliler olarak kabul edilir. İkinci ve üçüncü grupta ise yukarıda sözü geçen yeşil ve sarı kart verilen Filistinliler bulunmaktadır. Yeşil kart sahiplerinin tamamının vatandaşlığı 1988 yılında iptal edilmiştir. Dördüncü grupta, 1967 savaşında işgal edilen Gazze Şeridi'nden göç eden Filistinliler bulunmaktadır ve bunlara Ürdün tarafından mavi kart verilmiştir. Mavi kart sahiplerinin Ürdün vatandaşlığı bulunmamaktadır çünkü 1967'de İsrail tarafından işgal edilene kadar Mısır kontrolünde bulunan Gazze Şeridi'nden gelen Filistinli mülteciler esas olarak Mısır devletinin yurttaşları olarak değerlendirilmişlerdir. Bu gruplara ek olarak, Kassim beşinci bir grup olarak Kudüs'te ikamet eden Filistinlilerden söz eder. 1967'de Doğu Kudüs'ü de işgal eden İsrail, bu grupta yer alanlara İsrail'de yaşadıklarını belirtmek amacıyla kimlik kartı vermiştir. Bu kart, Kudüs'te yaşayan Filistinlileri Kudüs'ün kalıcı yerleşikleri olarak kabul edip onlara birtakım haklar sağlasa da vatandaşlık hakkı sağlamaz.⁴⁵ Ürdün, Kudüs'te yaşayan bu Filistinlileri vatandaş olarak kabul eder ve 1988'deki Batı Şeria'daki hak iddiasından vazgeçiş sırasında Kudüs'te yaşayan bu grubu vatandaşlıktan çıkarmaz. İsrail ise Kudüs'ün "yaşamlarının merkezi" olduğunu kanıtlayamadıkları takdirde bu grupta yer alanların İsrail'de ikamet etme haklarını iptal etmektedir.⁴⁶ Aşağıdaki Tablo 1, sözü geçen yasal düzenlemelerin ortaya çıkarmış olduğu bu karmaşık statüleri özetlemektedir.⁴⁷

⁴⁵ Usama Halabi, "The Legal Status of Palestinians in Jerusalem", *Palestine – Israel Journal of Politics, Economics and Culture* 4, no.1 (1997): 54-64.

⁴⁶ Jamjoum, "Palestinian Refugees".

⁴⁷ Araştırmalarımız sonucunda renkli kart sahiplerinin sayısına, yani her grupta kaç kişi olduğuna yönelik güncel, güvenilir ve resmi bir istatistiki bilgiye ulaşamadık.

Tablo 1. Filistinlilere Ürdün Devleti Tarafından Verilen Farklı Statüler
<p>Vatandaşlar 1948 savaşı sonrası Ürdün'e gelen Filistinliler, Ürdün'ün 31 Temmuz 1988'de Batı Şeria'daki hak iddiasından vazgeçiş esnasında Ürdün'de yaşayan Filistinliler.</p> <p>Vatandaşlıkla ilişkili tüm haklarına sahiptirler.</p>
<p>Sarı Kart Sahipleri (Vatandaşlar) (1983)</p> <p>Batı Şeria'da yaşayan ancak 1 Haziran 1983'ten önce Ürdün Nehri'nin Doğu Yakasına yani Ürdün'e göç etmiş olan Filistinliler.</p> <p>Vatandaşlıkla ilişkili tüm haklarına sahiptirler.</p>
<p>Yeşil Kart Sahipleri (1983)</p> <p>Batı Şeria'da yaşayan Filistinliler, (1983'ten sonra ayrılmış olsa dahi). Ürdün pasaportu verilir ancak kimlik numarası verilmez.</p> <p>Vatandaşlık haklarının tümüne sahip değiller.</p> <p>31 Temmuz 1988'de vatandaşlıktan çıkarıldılar.</p>
<p>Mavi Kart Sahipleri</p> <p>1967'de Gazze Şeridi'nden Batı Şeria ve Ürdün'ün diğer bölgelerine göç etmiş Filistinliler,</p> <p>Vatandaşlık haklarına sahip değiller. (Oy verme, kamu görevinde çalışma ve mülkiyet edinme hakları tanınmaz)</p> <p>"Filistinli mülteci" olarak değerlendirilmezler,</p> <p>"Yabancı Araplar" olarak kabul edilirler.</p>

Ancak 1967 yılında Gazze'den gelen mültecilerin sayısına yönelik ikincil kaynaklarda önceki yıllara (2009) ait veriler (130,000) bulunmakta. Kaynak: "Refugee Review Tribunal, Australia, RRT Research Response, JOR35401", *US Department of Justice*, Son erişim: 3 Haziran 2022, <https://www.justice.gov/sites/default/files/eoir/legacy/2013/12/04/JOR35401-Palestinians-West%20Bank.pdf>.

6. Hak Sınırlamaları ve Ayrımcılık

Ürdün'deki Filistinlilerin devletle ilişkilerini düzenleyen oldukça karmaşık bir yasal ve idari yapı bulunmaktadır. Bir önceki bölümde aktarılan statüler de bu karmaşıklığın bir sonucudur. UNRWA'nın önceki baş hukuk müşaviri James G. Lindsay, Gazze'den gelen mülteciler dışında, Ürdün'deki Filistinli mültecilerin sağlık ve eğitim dahil tüm kamu hizmetlerine tam erişimi olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁸ Halbuki haklara erişim söz konusu olduğunda, Lindsay'in tespitinden daha karmaşık bir durum söz konusudur ama Lindsay'in de haklarına erişimde sorun yaşayan bir grup olarak tespit ettiği Gazzeli mültecilerin içinde bulunduğu durumu anlamak Filistinlilere yönelik ayrımcılığı kavramak için doğru bir başlangıç noktası olabilir. Biz de aşağıda ilk olarak Gazzeli mültecilerden başlayarak, renkli kart sahibi Filistinlilerin sahip oldukları haklar açısından farklılaşmalarını inceleyeceğiz.

1967 savaşı sonrasında Ürdün'e gelen 160 bin civarındaki Gazzeli mültecinin (mavi kart sahipleri), ekonomik gücü iyi olanlar dışındaki birçoğunun⁴⁹, yukarıda da belirtildiği gibi Ürdün vatandaşlığı yoktur.⁵⁰ Bu insanlara geçici pasaportlar verilir ve oy verme, kamu görevinde çalışma ve mülkiyet edinme hakları tanınmaz.⁵¹ Bu Filistinlilerin çoğu Jerash mülteci kampına yerleştirilir. Ayrıca Gazzeliler Filistinli olarak değil "yabancı Araplar" olarak görülmekte, ikamet ve

⁴⁸James G. Lindsay, "Fixing UNRWA: Repairing the UN's Troubled System of Aid to Palestinian Refugees", *The Washington Institute for Near East Policy*, 26 Haziran, 2009, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/fixing-unrwa-repairing-uns-troubled-system-aid-palestinian-refugees>.

⁴⁹Oroub El Abed, "Immobile Palestinians: Ongoing Plight of Gazans in Jordan", *Forced Migration Review* 26, (Ağustos 2006): 17.

⁵⁰Sawsan Ramahi, "Palestinians and Jordanian Citizenship", *Middle East Monitor*, 9 Aralık, 2015, <https://www.middleeastmonitor.com/20151209-palestinians-and-jordanian-citizenship/>

⁵¹Michael Vicente Pérez, "Human Rights and The Rightless: The Case of Gaza Refugees in Jordan", *The International Journal of Human Rights* 15, no.7 (2011): 1031-1054.

çalışma vizesine başvurmaları gerekmekte ve onlara sadece 2 yıllık geçici pasaport çıkartılmaktadır.⁵² Pasaportlar geçici statüsüyle verildiği için aralarında Suriye, Lübnan ve Mısır'ın da olduğu birçok ülke bu pasaportlarla yapılan başvuruları geri çevirmektedir. İş pasaportlarının yenilenmesine geldiğinde de Gazzeliler açısından oldukça meşakkatli bir süreç devam etmektedir. Ürdün güvenlik güçlerinden alınan temiz kağıdıyla yapılan başvurunun kabulünde devletin takdir yetkisi vardır. Bu yasal güvencesizliğin bir uzantısı olarak, bu grup ekonomik olarak da güvencesiz bir konumda yaşamaktadır. Sendikalara, meslek odalarına üyelikleri ve kendi işlerini kurma hakları engellenmiştir ve böylece profesyonel işlere erişimleri zorlaştırılmıştır. Temiz kâğıdı ibraz ettikleri takdirde özel sektördeki işlerde çalışabilirler. Tüm bu meşakkatli süreçler ve kısıtlamalar nedeniyle birçoğu enformel işlerde çalışmaktadır. Ürdün üniversitelerinde bir yer edinebilmek için yabancı Araplara ayrılan %5 kotasına tabi tutulurlar.⁵³ Ayrıca, Gazzelilerle evlenen Ürdün vatandaşı kadınların çocuklarının vatansız olma riskleri bulunmaktadır çünkü Ürdün'ün cinsiyetçi vatandaşlık yasalarına göre kadınlar vatandaşlık statülerini çocuklarına aktaramamaktadır.⁵⁴ Oroub El Abed'in⁵⁵ tespitiyle Ürdün, Gazzelileri yasal olarak entegre etmeyerek bu insanların güvenceli ve insan onuruna yakışır yaşam koşullarına sahip olmalarını engellemiştir. Vatansızlık onları sürekli bir yasal belirsizlik içerisinde tutmaktadır.

Öte taraftan 2018 yılı içerisinde Gazzelilerin haklarının korunmasına yönelik oldukça sınırlı da olsa birtakım gelişmeler olmuştur. 2018 yılında hükümetin IMF destekli ekonomi politikalarına karşı ülkede

⁵² Jason Hart, "What Future for Young Palestinians in Jordan?", *Forced Migration Review* 26, Eylül 2006: 51.

⁵³ El Abed, "Immobile Palestinians".

⁵⁴ El Abed, "Immobile Palestinians", 17-18.

⁵⁵ El Abed, "Immobile Palestinians", 17.

çeşitli protestolar yapılmıştır.⁵⁶ Zamlar ve gelir vergisi düzenlemele-
rini içeren yeni ekonomik tedbirler, bütün Ürdün toplumunu olumsuz
etkilese de esasen ülkedeki Filistinliler, özellikle de Gazzeliler için
özel bir durum söz konusudur. Zira, Ürdün yönetimi de bu durumun
farkına varmış olmalı ki protestoları hafifletmek için, vatandaşlık
haklarına sahip olmayan Gazzeli mültecilerin maruz kaldığı ayrımcı-
lık ve baskıyı azaltacak birtakım düzenlemeler yapmıştır. Bu kap-
samda, Osama Al Sharif'in ülkedeki en dezavantajlı grup olarak ni-
telediği 150 binden fazla Gazzeliye mülk ve araç sahibi olma hakkı
tanıyan karar⁵⁷ 3 Aralık 2018'de kabul edilmiştir.⁵⁸ Kararın, ülkedeki
geleneksel, milliyetçi kesimler tarafından Gazzelileri yerleşik hale
getirme adımı olarak görülerek, şüphe ve tepkiyle karşılanması Ür-
dün'deki Filistinliler ile yerel halk (Bedeviler) arasındaki tarihsel ger-
rilimin devam ettiğinin göstergesi olarak okunabilir.

Gazzeliler Ürdün vatandaşlığına sahip olmayan gruba dahilken, Fi-
listinlilerin geri kalanı vatandaşlık statüsüne erişebilmekteydi. Böy-
lece, Ürdün'de çalışma, oy kullanma, sosyal ve ekonomik hizmetler-
den yararlanma ve mülk edinme haklarına sahip oldular. Buna ek ola-
rak, UNRWA tanımına göre mülteci statüsüne sahip olanlar, vatan-

⁵⁶ Bu protestoların sonucunda, 4 Haziran 2018'de Ürdün Başbakanı Hani al-Mulki istifa etti. Ürdün Kralı II. Abdullah, yeni hükümeti kurmak için Ömer Razzaz'ı görevlendirdi: "Jordan Protests: What You Should Know," *Al Jazeera*, Son erişim: 23 Aralık 2018, <https://www.aljazeera.com/news/2018/06/jordan-protests-180604052840527.html>

⁵⁷ Bu karar uyarınca, Gazzeli ailelerin reisleri, bir apartmanda bir daire, bir dönümden küçük bir arsa üzerinde bir müstakil ev, en fazla bir dönüm büyüklüğünde bir arsa ve dizel araç sahibi olabilecekler: "Gov't Adopts New Resolutions for Gazans with Temporary Passports", *Jordan Times*, Son erişim: 23 Aralık 2018, <http://jordantimes.com/news/local/govt-adopts-new-resolutions-gazans-temporary-passports>.

⁵⁸ Osama Al Sharif, "Jordan Moves to Improve Lives of Gazan Refugees", *Al-Monitor*, 11 Aralık 2018, <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2018/12/jordan-gaza-refugees-palestinian-settlement.html>

daş olsalar dahi, bu mülteci statülerini muhafaza etmekte ve geri dönüş haklarını (*right of return*) korumaktadırlar.⁵⁹ Öte taraftan, vatandaşlık statüsüne sahip Filistinlilerin içerisinde buldukları durum, Gazze'den gelenlere kıyasla yasal olarak görece daha korunaklı olsa da Ürdün'ün "esas" vatandaşlarına (yerel halk/Bedeviler) kıyasla maruz kaldıkları başka ayrımcılıklar, vatandaşlık kavramının geleksel anlamını sorgulatmaktadır. Bir başka ifadeyle, renkli kartlar Filistinli mülteciler açısından daha iyi bir statü ve hak koruması sağlıyormuş gibi görünse de aslında hakların korunması açısından meşrulaştırılması sorunlu yapay bir sınıflandırma yaratarak çeşitli dezavantajlı gruplar ortaya çıkarmakta, böylece Gazzeliler dışındaki Filistinliler de devletin ayrımcı politikalarından nasibini almaktadır. Bu anlamda, renkli kartlar Ürdün'deki Filistinlilerle yerel hak arasındaki ayrımı da simgeler. Bu statüler sadece yerel Ürdün halkı ile Filistinliler arasında eşitsizlikler oluşturmakla kalmaz, Filistinlilerin kendi aralarında da yapay bölünmelere yol açarak ayrımcılığın farklı boyutlarını ortaya çıkarır. Ürdün'deki ayrımcı politikalar yasal, yönetsel, mekânsal, sosyal ve ekonomik düzeylerde farklı biçimlerde ortaya çıkmaktadır.

Örneğin; yeşil kart sahipleri Batı Şeria'da yaşayan Filistinlileri işaret etmektedir. Bu insanlara ulusal kimlik numarası verilmez ve Ürdün'de yaşayan Filistinlilerin sahip olduğu hak ve imtiyazlara da sahip değildir.⁶⁰ Öte taraftan, bu gruptaki Filistinliler kâğıt üzerinde (1988'e kadar), Gazzelilerin dışlandığı "vatandaş" statüsüne sahip olmuşlardır. Yine de yeşil (veya sarı) kart sahibi olmak ileriki zamanlarda vatandaşlıktan çıkarılmak için bir sebep olarak kullanılmıştır.⁶¹ Nitekim, daha önce de belirtildiği gibi Ürdün, 31 Temmuz 1988'de Batı Şeria'dan çekilirken burada yaşayan yeşil kart sahibi Filistinli-

⁵⁹ Hejoj, "A Profile of Poverty", 121.

⁶⁰ Ramahi, "Palestinians".

⁶¹ Human Rights Watch, "Stateless Again".

lerin “Filistin vatandaşı” olduklarını belirterek onları Ürdün vatandaşlığından çıkarmıştır. Anis Kassim’in ifadesiyle, 31 Temmuz 1988 günü Ürdün vatandaşı olarak günü tamamlayan 1,5 milyondan fazla Filistinli, ertesi gün vatansız olarak güne başlamıştır.⁶² Vatandaşlıktan çıkarmaya yönelik tüm bu keyfi “nedenlere” ek olarak, vatandaşlıktan çıkarma süreçleri de etkin bir şekilde izlenememektedir. İç İşleri Bakanlığı vatandaşlıktan çıkarmalardan sorumludur; ancak bakanlık içerisinde bu işi yürüten bölüm yasal denetimden muaftır ve burada alınan kararlar kamuya açık değildir.⁶³ Özetle, vatandaşlıktan çıkarmayla ilgili keyfi uygulamaların önüne geçmenin yasal yolları kapalıdır.

Sarı kart sahibi Filistinliler de 1988 sonrasında ülke içerisindeki Filistinlilerin rakamsal çoğunluğunu engellemek için benzer bir şekilde vatandaşlıktan çıkarılmaya maruz kalmıştır. Ürdün makamları, ülkedeki Filistinlileri Ürdün vatandaşlığından çıkarmasının gerekçesi olarak İsrail’in Filistin topraklarını Filistinlilerden arındırma politikasını engelledikleri iddiasını ileri sürmektedirler. İsrail’in Ürdün’ün aslında bir Filistin devleti olduğu yönündeki iddialarının önünü kesmek için de Filistinlilerin Ürdün vatandaşlığından çıkarıldıkları öne sürülen görüşler arasındadır.⁶⁴ Ürdün yönetiminin bu şekilde, demografik dengeyi ülkedeki Filistinlilerin aleyhine olacak şekilde dönüştürmeyi hedeflediği ileri sürülebilir. İşte bu durum da görece imtiyazlı gibi görünen sarı kart sahiplerinin her an vatandaşlıktan çıkarılma ihtimaliyle toplumsal yaşama katıldığını göstermektedir.

Karşılaşılan bu yasal ayrımcılığa ek olarak, Ürdün’deki Filistinli nüfus aynı zamanda ekonomik ayrımcılığa da maruz kalmaktadır. Örneğin, son 30 yıldır Ürdün vasıfsız ve yarı-vasıflı yabancı işgücüne

⁶² Jamjoum, “Palestinian Refugees”.

⁶³ Jamjoum, “Palestinian Refugees”.

⁶⁴ Khaled Abu Toameh, “Amman Revoking Palestinians’ citizenship”, *Jerusalem Post*, 20 Temmuz 2009, <http://www.jpost.com/Middle-East/Amman-revoking-Palestinians-citizenship>

karşı açık kapı politikası izlemektedir.⁶⁵ Bu durumun bir sonucu olarak ülke içerisinde vasıfsız işlere yönelik rekabet ve işsizlik artmıştır.⁶⁶ Artan işsizlik ve olumsuz çalışma koşullarına ek olarak, ekonomik faaliyetlerde yerel halkın muaf tutulduğu birçok vergiyi Filistinliler ödemekle yükümlü kılınmıştır. Örneğin; kamu çalışanları ve askerler, hükümet tarafından desteklenen dükkanlarda gıda ürünlerine ve ev eşyalarına Filistinlilere kıyasla daha uygun fiyatlarla erişmektedirler.⁶⁷ Buna ek olarak, Filistinli erkeklerin orduya katılmaları yasak olduğu için güvenlik ve istihbarat gibi askeriyedeki işlerde de Filistinli erkeklerin çalışması engellenmiştir. Çok sınırlı bir grubun dışındaki Filistinliler kamu görevlerinde çalışamazlar. Tüm bunlara ek olarak, Filistinlilerle kıyaslandığında yerel halk gümrük muafiyeti, kamu eğitimi, kamu sağlığı, konut vergileri açısından birçok avantaja sahiptir.⁶⁸ Tüm bunlar, Ürdün'ün yerel halkı ile Filistinliler arasında ekonomik haklara eşit erişim ve kaynakların dağılımı açısından çok sorunlu ve eşitsiz bir durumun olduğunu ortaya koymaktadır.⁶⁹

Ekonomik ayrımcılığa ek olarak siyasal katılımı ilgili ayrımcılıktan da özel olarak söz etmek muhtemel bir demokratikleşmenin ihtimallerini değerlendirebilmek için önemlidir. Bu noktada ilk söylenmesi gereken, Filistinlilerin siyasal katılım ve temsillerinin oldukça sınır-

⁶⁵ "Migration Facts Jordan", *Migration Policy Centre*, Son erişim: 23 Aralık 2018, http://www.migrationpolicycentre.eu/docs/fact_sheets/Factsheet%20Jordan.pdf

⁶⁶ Hejoj, "A Profile of Poverty".

⁶⁷ Zahran, "Jordan".

⁶⁸ Zahran, "Jordan", 9.

⁶⁹ Ürdün'deki ayrımcılık tartışmalarının bir diğer boyutunu toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikler oluşturmaktadır. Ürdün'deki kadınların toplumsal hayata katılımı, özellikle emek piyasasına erişimleri kısıtlanmıştır. Bu nedenle, ayrımcılığı Filistinli kadınlar özelinde dikkate aldığımızda hem statülerinden hem de toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinden kaynaklı bir çakışmadan söz edilmelidir.

landırılmış olduğudur. Örnek olarak Ürdün'deki 12 vilayetten hiç birisinde Filistinli bir vali bulunmamaktadır.⁷⁰ Seçimler söz konusu olduğunda, mevcut sistem yine Filistinlilerin aleyhine işlemektedir: Ürdün'de çift meclisli bir yapı vardır. 65 üyeden oluşan Senato'nun tamamı Kral tarafından atanır. Temsilciler Meclisi'nin üyelerini halk seçer. Seçim sistemi Filistinli mültecilerin nüfusunun yoğun olduğu yerlerde onlar açısından eksik temsil ortaya çıkaracak şekilde tasarlandığı için seçimlerin adil koşullarda yapıldığı söylenemez. Bunun sonucunda, Temsilciler Meclisi'nde Ürdün'ün muhafazakârları ve Kral'ı destekleyenler çoğunluğu oluşturmaktadır.⁷¹ Örneğin, çoğunluğu Filistinli olan 1.8 milyon nüfuslu Zarqa kentsel bölgesi ile aşiretlerin egemen olduğu 300 bin nüfuslu Karak bölgesi Temsilciler Meclisi'ne eşit sayıda temsilci çıkarmaktadır.⁷² Nitekim 2016 yılında yapılan seçimlerde, mevcut rejimi destekleyen aşiretlerle Filistinliler arasındaki bölünmüşlük Filistinlilerin aleyhine sonuç üretmiş ve Filistinlilerin de dahil olduğu muhalefet nüfusları oranında bir temsiliyet elde edememiştir.⁷³

Son olarak belirtmek gerekir ki UNRWA'ya kayıtlı olmak da Filistinlilerin yaşam koşulları üzerinde belirleyici olmaktadır. UNRWA kayıt belgesi sahiplerinin çeşitli sosyal ve finansal hizmetlere erişim imkânı vardır. Buna ek olarak, bu kayıt belgesi Filistinlilerin mülteci

⁷⁰ Zahran, "Jordan", 3.

⁷¹ Curtis Ryan, "Reform Retreats Amid Jordan's Political Storms", *MERIP*, 10 Haziran 2005, <https://merip.org/2005/06/reform-retreats-amid-jordans-political-storms/>

⁷² Karin Laub, "Jordan Election Seen as Small Step Toward Democratic Reform", *The Times of Israel*, 19 Eylül 2016, <https://www.timesofisrael.com/jordan-election-seen-as-small-step-toward-democratic-reform/>

⁷³ Aaron Magid, "Jordan's Elections: Voting in a Weak Parliament", *Middle East Institute*, 28 Eylül 2016, <http://www.mei.edu/content/article/jordan-s-elections-voting-weak-parliament>

statüsünü korumakta ve onlara geri-dönüş hakkı tanımaktadır.⁷⁴ Bunlar UNRWA'ya kayıtlı olmayan Filistinlilerin erişebildiği haklar değildir. UNRWA'ya kayıtlı olmanın sağladığı “ayrıcılıklar” kamplar açısından da geçerlidir. UNRWA'ya kayıtlı kamplardaki koşullar kayıtlı olmayanlara göre daha iyidir. Örneğin kayıtlı olmayan kamplardan Sukhneh'de temel altyapı hizmetleri bulunmamaktadır.⁷⁵ Öte taraftan kampta kalanlar açısından, kalmayanlara göre toplumsal yaşam daha sorunludur.⁷⁶ Her ne kadar resmi statü açısından bir fark olmasa da kamplarda yoksulluk ve mahrumiyet kamp dışına kıyasla çok daha fazladır. Kamplarda daha kapalı bir kültürel yaşam bulunmakta, bu da dışarıdaki yerel halkla etkileşimi daha da azaltmaktadır.⁷⁷ Bu iki durum birbirini etkilemekte ve mekânsal ve toplumsal ayrışmayı artırmaktadır.

7. Göçmenlik, Mültecilik Vatandaşlık Halleri

Yukarıda Ürdün devletinin politikalarının doğrudan bir sonucu olarak Filistinlilerin maruz kaldığı yasal, ekonomik ve politik ayrımcılığın genel çerçevesi anlatılmaya çalışılmıştır. Ürdün'de Filistinlilere yönelik ayrımcılığın ortaya çıkış sebeplerini açıklamak bu makalenin kapsamını aşmaktadır. Çünkü ayrımcılığın nedenlerini ortaya koymak için Ürdün Haşimi Krallığı'nın kurulduğu politik bağlam, ulusal kimlik inşa süreçleri, devletin iç ve dış politika tercihleri, Ürdün'ün toplumsal yapısı, Arap-İsrail Savaşları ve Filistin kurtuluş mücadelesi gibi birçok farklı sürecin ve değişkenin etkisini bütünsel olarak analiz etmek gerekir. Ancak, yine de yukarıda anlatılan ayrımcı uygulamaların sebep ve bağlamını anlamak için Ürdün devleti ve Filistinlilerin ilişkilerindeki kritik tarihsel noktalara bakmanın önemli ol-

⁷⁴ Hejoj, “A Profile of Poverty”, 123.

⁷⁵ Hejoj, “A Profile of Poverty”, 127.

⁷⁶ Hejoj, “A Profile of Poverty”, 133.

⁷⁷ Hejoj, “A Profile of Poverty”, 122.

duğu söylenebilir. 1948 yılında Batı Şeria'nın Ürdün topraklarına katılmasıyla devlet, Ürdün'ün yerel halkıyla Filistinlileri Arap üst kimliğinde bir araya getirmeye çalışmıştır. Köprülü'nün deyiimiyle 1950 ve 1960 arası yıllarda "Filistin kökenli Ürdünlülerin Araplaştırılarak 'melez' bir Ürdünlü kimliği ve ulusu inşa"⁷⁸ çabaları gerçekleşmiştir. Örneğin Filistinli bu yeni vatandaşların "Filistinli" kimliğiyle örgütlenmesi (siyasi parti, kurum vs. içerisinde) engellenmiştir.⁷⁹ Bu politika, resmi söylemlerde ifade edilse de 1970'ten itibaren, Kara Eylül olayları sonrasında, yerini Filistinlilerin "öteki" olarak düşünölmeye başlanmasıyla sonlanmışır. Öte taraftan bu, Ürdün devletinin kontrolünde gelişen tek boyutlu bir kimlik inşa süreci de değildir, Filistinliler de kendi ulusal mücadeleleri nedeniyle Ürdünlü kimliğiyle tam bir bütünleşme içerisine girmemiştir.⁸⁰ Sonuç olarak, Kara Eylül (1970) ve sonrasında gelişen olaylar Filistinlilerle Ürdün'ün yerel halkı arasındaki ilişkinin "ev sahibi" ve "konuk" ilişkisi çerçevesinde düşünölen bir Muhacir ve Ensar ilişkisine dönüşmesini hızlandırdı.⁸¹ Devletin politikaları Filistin kimliğine ait olmayan unsurları ayrıcalıklı kılmak üzerine keskin bir dönüş yaptı.⁸²

Filistinlilere yönelik yasal ayrımcılıklar bu tarihsel dönemler ışığında değerlendirilebilir; ama yukarıda da değinildiği gibi ayrımcılığın nedenleri için daha bütünlüklü bir araştırma gerekmektedir. Bizim bu makaledeki amacımız devletle kurulan farklı yasal bağların ortaya çıkarabileceği hak ihlallerine dikkat çekmek ve bunları göçle ilişkili kavramlar doğrultusunda düşünmektedir. Buna ek olarak, Ürdün'deki Filistinlilerin hikayesine odaklanarak, hem ağırlıkla

⁷⁸ Köprülü, "Arabizimden", 197.

⁷⁹ Köprülü, "Arabizimden", 203.

⁸⁰ Köprülü, "Arabizimden", 197.

⁸¹ Luigi, Achilli, "Disengagement From Politics: Nationalism, Political Identity, and the Everyday in a Palestinian Refugee Camp in Jordan", *Critique of Anthropology* 34, no.2 (2014): 239

⁸² Achilli, "Disengagement", 239.

Batı/Kuzey merkezli çalışılan uluslararası göç dinamiklerine farklı bir bölgeden/tarihsel bağlamdan bakmayı hem de yine ağırlıkla bu bölge için geliştirilen kavramları Ortadoğu'da bir bölgede kullanıma sokmayı ve verimliliğini tartışmayı hedefledik.

Bu doğrultuda ilk olarak zorunlu göç ve mültecilik kavramlarının etrafında gelişen anlamların sorgulanması gerekliliği karşımıza çıkıyor. Filistinliler daha önce de belirtildiği gibi bu bölgedeki resmi mülteci statüsüne, 1951 Cenevre Sözleşmesi tanımına uygunlukla değil UNRWA'nın tanımına sınırları içerisinde erişebiliyorlar. Yukarıda da anlatıldığı gibi, bu statünün sağladıkları 1951 Cenevre Sözleşmesindeki statünün sağladıkların oldukça farklı. Bu statüyle doğrudan birtakım hizmetlere erişim hakkı elde ediyorlar ve bu hizmetler UNRWA tarafından sağlanıyor. Buna ek olarak aynı anda bir devletin vatandaşı da olabiliyorlar. Öte taraftan, bölgede süregiden siyasal çatışmalar, sınır değişiklikleri ve bunun sonucunda ortaya çıkan yeni (1948 sonrası) zorla yerinden edilmeler sürekli olarak mülteciliğin yeni hallerini ortaya çıkarıyor. Bu mültecilik halleri, UNRWA tanımını dışında kalırsa, 1951 Cenevre Sözleşmesi'nin tanımladığı ve bu bölgede geçerli olmayan mülteci statüsüne de erişemediği için herhangi bir resmi statü edinmiyor. Özetle, konumuz olan bölgede kullanılan mülteci kavramı, eğer UNRWA tanımıyla ilişkilenebiliyorsa, sadece fiili bir duruma işaret etmekte kalıyor.

Buna ek olarak bu mültecilik hallerinin “uluslararası göç” süreçlerinin bir kesiti olarak anlamlandırılması da bölge özelinde gerçeği tam olarak aktarmakta zorlanıyor. Daha açık bir ifadeyle, örneğin Batı Şeria merkezinde gerçekleşen göç hareketleri fiilen bir zorunlu göç ve mültecilik olarak anlamlandırılabilir de bunların “Batı'daki” mülteci tanımının içerdiği gibi ulusal sınırları aşan göç hareketleri olduğu aktarımı, var olan durumu tam olarak yansıtmıyor. Batı Şeria Ürdün için bir dönem “ulusal” sınırların “içerisiyken”, bir süre sonra “dışarı” oluyor. Başka bir ifadeyle bölgedeki “iç göç”, “dış göç” zıtlığı ve mültecilik kavramının ikinci üzerinden anlamlandırılması bura-

daki Filistinlilerin zorunlu göçlerini kısmen açıklıyor. Batı odaklı anlamlandırmalarla devam edecek olursak, bölge açısından buradaki zorunlu göç hareketlerini kategorize etmek için kullanılacak “mülteci” ve “ülke içerisinde yerinden edilmiş kişiler” ayrıştırması zorlaşıyor.⁸³ Sonuç olarak, bölgede hem “uluslararası” göç hem de mültecilik farklı anlamlar içeriyor.

Aynı durum vatandaşlık süreçlerini anlamlandırırken de karşımıza çıkıyor. Vatandaşlık statüsünün kolayca verilip alındığı, birçok farklı vatandaşlık biçiminin ortaya çıktığı Ürdün’deki bu durum vatandaşlık meselesinin anlam ve içeriğinin yine geleneksel kavramsallaştırmalardan, yani ana akım kuramlardan, koptuğunu gösteriyor. Peter Nyers⁸⁴ dünya üzerinde dışlanma, eşitsizlik, hiyerarşi ve güvenikleştirme (*securitisation*) tarihlerinin vatandaşlık meselesiyle ilişkili olduğunu söylüyor. Buna ek olarak, tam da bu makalede gösterilmeye çalışıldığı gibi Nyers⁸⁵ vatandaşlığın Batı/Avrupa merkezli kavramsallaştırmalarının kavrama yönelik kapsamlı bir bakışı engellediğini aktarıyor. Ürdün’deki Filistinlilerin tarihi de Nyers’in sözünü ettiği dışlanmanın ve ayrımcılığın tarihi olarak kendini gösteriyor. Buna ek olarak, vatandaşlık keyfi biçimlerde alınıp verilirken, hak ihlalleri de buna paralel aynı keyfilikte işliyor. Ürdün, Gazze’den gelen Filistinlilerle diğerlerini ve sonra da bunlardan yerel halkı birbirinden ayırıp farklı yasal kategoriler geliştirerek hak ihlallerine kapı aralıyor. Öte taraftan, yine Nyers’in uyardığı gibi vatandaşlık Batı’daki toplumsal gelişim referans alınarak anlamlandırıldığında, Ürdün’deki devlet-vatandaşlık ilişkilerini açıklamak zorlaşıyor.

⁸³ Burada söylemek gerekir ki bu ayrıştırmaların, yani kavramsal zıtlıkların, Batı için de gerçekliği açıklamada zorlandığı durumlar olduğunun altını çizen çalışmalar vardır. Bkz: Russel King, “Towards a New Map of European Migration”, *International Journal of Population Geography* 8 (2002): 89-106.

⁸⁴ Peter Nyers, “Introduction: Why Citizenship Studies”, *Citizenship Studies* 11, no.1 (2007): 1-4.

⁸⁵ Nyers, “Introduction”.

Yukarıdaki iddiayı örneklemek için vatandaşlığın temel kavramsallaştırmalarından ikisini ortaya koyan liberal ve cumhuriyetçi geleneğe bakmak işlevsel olabilir. Liberal geleneğe göre, en genel anlamıyla vatandaşlık, “bireyi” herhangi bir dış etmenden (devletten veya diğer bireylerden) gelebilecek tehlikelere karşı koruyan bir araçtır. Yani vatandaşlık birey için bir korunma zırhı ya da bir negatif özgürlük alanıdır. Öte taraftan cumhuriyetçi gelenek, vatandaşlık statüsünü siyasal katılımı mümkün kılan bir araç olarak değerlendirilmektedir. Vatandaşlık aracılığıyla bireyler “ortak menfaate” ulaşmak için siyasal süreçlere dahil olurlar ve böylece kendilerini gerçekleştirmiş olurlar.⁸⁶ Bu iki yaklaşım da Ürdün ve Filistinliler örneğini açıklamada yetersiz kalmaktadır. Ürdün'deki vatandaşlık Filistinliler için vatan-sızlığa kıyasla görece bir koruma sağlasa da esasında bireyin özgürlüğünü sağlayan ya da katılımını arttıran bir araç olmaktan uzaktır. Her şeyin başında, kolayca ve keyfiyetle alınıp verilen bir statü halini almıştır. Başka bir ifadeyle ülkedeki Filistinliler söz konusu olduğunda hep bir eşikte ya da sallantıdadır.

Bizce, Filistinlilerle Ürdün devleti arasındaki ilişkiyi anlamlandırmak için daha eleştirel yaklaşımlara odaklanmak gerekmektedir. Bu doğrultuda da Engin Işın'ın⁸⁷ “yurttaş edimleri” (*acts of citizenship*) anlatımı, bu bölgedeki vatandaşlık hallerinin açıklamasında önemli katkılar sunmaktadır. Işın'a göre yurttaş edimleri kişilerin kendilerini hukukun bir süjesi haline getirdikleri eylemlerdir. Işın, aktivist yurt-

⁸⁶ Liberal ve cumhuriyetçi gelenek daha çok Batı'nın demokratik rejimleri için geçerlidir ki buna rağmen oralardaki vatandaşlık hallerinin bütünsel resmini dahi tam olarak yansıttıkları her durum için iddia edilemez. Örneğin, toplumsal cinsiyete, ten rengine, sınıfsal konuma, göçmenlik durumuna bağlı ortaya çıkan ayrımcılık durumlarında devlet ve birey arasındaki ilişkiyi anlatmakta yetersiz kalırlar. Bkz: Roger M. Smith, “Modern Citizenship”, içinde *Handbook of Citizenship Studies*, der. Engin F. Işın ve Bryan S. Turner, Londra: Sage Publications, (2002): 105-116.

⁸⁷ Engin Işın, “Citizenship in flux: The figure of the activist citizen”, *Subjectivity* 29, no.1 (2009): 367-388

taş nitelmesiyle yasalarda hak sahibi olarak tanınmayan ama edimleri kendilerini tanımayan yasal çerçeveyi dönüşüme zorlayan grupları işaret etmektedir. Böylece, vatandaşlığı sadece devletle kurulan yasal bir statü ilişkisi olarak anlamlandırmaktan kurtarıp, vatandaşlığın eylemsel boyutuna odaklanmaktadır. Vatandaşlık kavramsallaştırılırken, kağıtsız göçmenler⁸⁸ ya da vatansızlar gibi devletle yasal ilişkisi muğlak olan grupları da içerecek şekilde, gündelik hayattaki varoluş biçimleri ve hak talepleri üzerinden insanların çeşitli eylemleriyle devletin karşısında kendilerini konumlandırmasının esas olduğunun altı çizilir. Böylelikle, devlet insan ilişkisinin sadece yasal statüler nezdinde anlamlandırılmasının ötesine geçilir ve vatandaşlık hali, bir kişinin o ülkedeki varlığını görünür kılan eylemlerin bütünü olarak düşünülebilir. Bu açıdan bakacak olursak, Filistinlilerin Ürdün içerisindeki farklı varoluş biçimleri ve ortaya koydukları eylemlerin tümü vatandaşlığın geleneksel anlamlarını sorgulamaya yardımcı olur. Böylece, daha önce değindiğimiz, 2018 yılı içerisindeki protestolar, Ürdün devletinin ülkedeki Filistinlileri dikkate almak zorunda olduğunu bir kez daha hatırlatan eylemler olarak değerlendirilebilir.

Vatandaşlık hem genel olarak hem de bu çalışmanın konusu olan Ürdün özelinde pek tabii ki yasal bir statüye işaret etmektedir. Öte taraftan, alınıp verilmesindeki keyfiyet, hakların içeriğindeki sınırlandırmalar ve böylece aynı ülkede vatandaşlık adı altında birden fazla statünün ortaya çıkması, vatandaşlığın yasal bir bağ olarak anlamlandırılmasının içini boşaltmaktadır. Bunun yerine, Ürdün'deki Filistinlileri gündelik hayattaki sıradan edimleriyle, yani sadece ülke içerisindeki varoluşlarıyla bile, Ürdün devletinin yasalarına muhatap olan, bu yasalara zaman zaman karşı çıkan ve böylece yasaları dönüştürücü bir potansiyeli içlerinde taşıyan bir özne olarak düşünmek daha anlamlı görünmektedir.

⁸⁸ Burada kağıtsız göçmenle ifade edilmek istenen göç ettikleri ülkede giriş ve/ya ikamet ve/ya çalışma iznine sahip olmayan göçmenlerdir.

8. Sonuç

Biz bu makalede Ürdün'deki Filistinli mültecilere/göçmenlere ve devletin onlara verdiği farklı yasal statülere odaklandık. Bu ülkede, Filistinlilerin 1948'den itibaren göç süreçleri sonucunda ortaya çıkan göçmenlik hali, mültecilik, vatandaşlığı geçiş ve ayrımcılık gibi durumlarını anlamaya çalıştık. Bunu yaparken amacımız, bu süreçlere Batı toplumlarındaki deneyimlerden yola çıkarak yüklenen anlamların (yani kavramsallaştırmaların) bu politik zemindeki durumları açıklamakta yeterli olup olmadığını sorgulamaktır.

Değerlendirmemiz sonucunda şu sonuçlara vardık: İlk olarak, Batı'daki deneyimlerin ışığında kavramsallaştırılan göç ve göçmenlik hali Ürdün'deki Filistinlilerin durumunu tam olarak açıklayamamaktadır. Bunun en temel sebebi de devletlerin sınırlarının değişkenliği ve egemen olan "ulusal" kimliklerin geçirgenliğidir. Bu durum "iç göç" "dış göç" ve "ev sahibi" "göçmen/konuk" kategori içerisinde düşünmeyi zorlaştırır. Yine benzer bir şekilde, Batı toplumlarındaki durumlara referansla tanımlanan "mülteci" ve "ülke içerisinde yerinden edilmiş kişi" ikiliğinin de bu bölge için anlamlı bir ayırım olmadığı söylenebilir. Ayrıca, vatandaşlık statüsü, vatandaşlığa geçiş ya da vatandaşlıktan çıkarılma da bu coğrafyada farklı toplumsal gerçeklere işaret etmektedir. Ne vatandaşlık statüsünün verilmesi ne de bir gecede vatandaşlıktan çıkarılma otomatik olarak "bireyi" dış tehlikelerden koruyan ya da tehlikeye atan bir duruma işaret etmez. Buna ek olarak, tam da renkli kartlar örneğinin gösterdiği gibi haklar açısından yaşanan ayrımcılık vatandaşlık statüsüyle de mümkün olabilmektedir.

Bitirirken altını çizmek gerekir ki Ürdün'de haklar açısından ortaya çıkan bu zeminde toplumsal çatışmanın gelişimi muhtemeldir. Ülke ekonomisinin işleyişinin önemli yükünü Filistinliler üstlenmektedir. Çok ağır vergiler ödüyor olmalarına rağmen, devletten hemen hemen

hiçbir katkı ve destek almazlar.⁸⁹ Bugüne kadar, Eylül 1970’te yaşanan çatışmalar ölçeğinde, Filistinlilerle Ürdün devleti arasında başka bir çatışma meydana gelmemiştir. Buna rağmen, özellikle son yıllarda Filistinliler arasında rejime karşı giderek büyümekte olan bir tepki vardır. Bölgede Arap Baharıyla başlayan süreç dikkate alındığında, Ürdün devletinin Filistinlilere yönelik ayrımcı politikalarının diğer bölgelerdekine benzer biçimde ülkedeki gerilimi tırmandırma ihtimali vardır. Neoliberal politikalara karşı 2018 yılında yükselen protestoların⁹⁰, Ürdün’de kurulu sistemin sütunlarını sarstığı söylenebilir.⁹¹ Ülke nüfusunun çoğunluğunu oluşturan, yapay kategorilerle birbirlerinden ayrılmış ve farklı haklarla- dolayısıyla çeşitli seviyelerdeki ayrımcı pratiklerle- donatılmış Filistinliler Ürdün toplumu ve ekonomisi için yaşamsal öneme sahiptir ama Filistinlilerin tecrübe ettiği eşitsizlikler ülkedeki toplumsal barışı tehdit etmektedir. Bu nedenle, Ürdün’de yolsuzluklardan arınmış, sokaklardaki binlerce insanın taleplerine cevap verecek bir ekonomik sisteme sahip demokratik rejimin kurulma ihtimali genel olarak ülkedeki Filistinlilerin devletle olan ilişkileriyle, özel olarak ise haklarının korunmasıyla doğrudan bağlantılıdır.

Kaynakça

Achilli, Luigi. “Disengagement From Politics: Nationalism, Political Identity, and the Everyday in a Palestinian Refugee Camp in Jordan”, *Critique of Anthropology* 34, no.2 (2014): 234-257.

⁸⁹ Zahran, “Jordan”, 3-4.

⁹⁰ Osama Al Sharif, “Jordan’s Days of Rage Force PM To Resign”, *Al-Monitor*, 5 Haziran 2018, <https://www.al-monitor.com/originals/2018/06/jordan-protests-tax-hikes-prime-minister-government.html>

⁹¹ Ryan, Curtis R., “Why Jordanians are Protesting”, *The Washington Post*, 4 Haziran, 2018, <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2018/06/04/why-jordanians-are-protesting/>

Al Sharif, Osama. "Jordan Moves to Improve Lives of Gazan Refugees", *Al-Monitor*, 11 Aralık, 2018. <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2018/12/jordan-gaza-refugees-palestinian-settlement.html>

Al Sharif, Osama. "Jordan's Days of Rage Force PM To Resign", *Al-Monitor*, 5 Haziran, 2018.

<https://www.al-monitor.com/originals/2018/06/jordan-protests-tax-hikes-prime-minister-government.html>

Barari, Hassan A. "Four Decades after Black September: A Jordanian Perspective", *Civil Wars* 10, no.3 (2008): 231-243.

Chatelard, Géraldine. "Jordan: A Refugee Haven", *Migration Policy Institute Online Journal*, 31 Ağustos, 2010.

<https://www.migrationpolicy.org/article/jordan-refugee-haven>

El Abed, Oroub. "Immobile Palestinians: Ongoing Plight of Gazans in Jordan." *Forced Migration Review* 26, (Ağustos 2006): 17-18.

Fallah, Belal, Caroline Krafft ve Jackline Wahba "The Impact of Refugees on Employment and Wages in Jordan", *Journal of Development Economics* 139 (Haziran 2019): 203.

Fiddian-Qasmiyeh, Elena. "Introduction: Recentring the South in Studies of Migration", *Migration and Society: Advances in Research* 3, no.1 (2020):1-18

Gandolfo, K. Luisa. "The Political and Social Identities of the Palestinian Christian Community in Jordan", *Middle East Journal* 62, no.3 (2008): 437-455.

Halabi, Usama. "The Legal Status of Palestinians in Jerusalem", *Palestine – Israel Journal of Politics, Economics and Culture* 4, no.1 (1997): 54-64.

Hart, Jason. "What Future for Young Palestinians in Jordan?", *Forced Migration Review* 26, (Eylül 2006): 51.

Hejoj, Ibrahim. "A Profile of Poverty for Palestinian Refugees in Jordan: the Case of Zarqa and Sukhneh Camps", *Journal of Refugee Studies* 20, no.1 (2007): 120-145.

Işın, Engin. "Citizenship in flux: The figure of the activist citizen", *Subjectivity* 29, no.1 (2009): 367-388

Jamjoum, Hazem. "Palestinian Refugees in Jordan and the Revocation of Citizenship: An Interview with Anis F. Kassim", *Jadaliyya*, 28 Ocak 2013.

<http://www.jadaliyya.com/pages/index/9827/palestinian-refugees-in-jordan-and-the-revocation->

Joseph, Nevo. "Changing Identities in Jordan", *Israel Affairs*, 9, no.3 (2003): 187-208;

King, Russel. "Towards a New Map of European Migration", *International Journal of Population Geography* 8 (2002): 89-106.

Köprülü, Nur. "Arabizimden Teritoryal Kimliğe Geçiş: 1989 Sonrası Ürdün'de Kimlik Politikaları ve Demokratikleş(eme)me Çabaları", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 41 (Ekim, 2009): 195-214.

Köprülü, Nur. "Monarchical Pluralism or De-democratization: Actors and Choices in Jordan", *Insight Turkey* 14, no.1 (2012):71-92

Laub, Karin. "Jordan Election Seen as Small Step Toward Democratic Reform", *The Times of Israel*, 19 Eylül 2016.

<https://www.timesofisrael.com/jordan-election-seen-as-small-step-toward-democratic-reform/>

Le Troquer, Yann ve Rozenn Hommery al-Oudat. "From Kuwait to Jordan: The Palestinians' Third Exodus", *Journal of Palestine Studies* 28, no. 3 (1999): 37-51.

Lindsay, James G. "Fixing UNRWA: Repairing the UN's Troubled System of Aid to Palestinian Refugees", *The Washington Institute for Near East Policy*, 26 Haziran, 2009.

<https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/fixing-unrwa-repairing-uns-troubled-system-aid-palestinian-refugees>.

Magid, Aaron. "Jordan's Elections: Voting in a Weak Parliament", *Middle East Institute*, 28 Eylül 2016. <http://www.mei.edu/content/article/jordan-s-elections-voting-weak-parliament>

Migration Policy Centre. "Migration Facts Jordan", Son erişim: 23 Aralık 2018. http://www.migrationpolicycentre.eu/docs/fact_sheets/Fact-sheet%20Jordan.pdf.

Nyers, Peter. "Introduction: Why Citizenship Studies." *Citizenship Studies* 11, no.1 (2007): 1-4.

Pérez, Michael Vicente. "Human Rights and The Rightless: The Case of Gaza Refugees in Jordan", *The International Journal of Human Rights* 15, no.7 (2011): 1031–1054.

Ramahi, Sawsan. "Palestinians and Jordanian Citizenship", *Middle East Monitor*, 9 Aralık 2015. <https://www.middleeastmonitor.com/20151209-palestinians-and-jordanian-citizenship/>

Rosen, Steven J. "Kuwait Expels Thousands of Palestinians", *Middle East Quarterly* 19, no. 4 (2012): 75-83.

Ryan, Curtis. "Identity Politics, Reform, and Protest in Jordan", *Studies in Ethnicity and Nationalism* 11, no.3 (2011): 564-578

Ryan, Curtis. “Why Jordanians are Protesting”, *The Washington Post*, 4 Haziran 2018. <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2018/06/04/why-jordanians-are-protesting/>

Ryan, Curtis. “Reform Retreats Amid Jordan’s Political Storms”, *MERIP*, 10 Haziran 2005.

<https://merip.org/2005/06/reform-retreats-amid-jordans-political-storms/>

Sayigh, Yezid. “Jordanian Foreign Policy”, *PASSIA*, Nisan 1997.

http://passia.org/media/filer_public/b2/17/b217c24b-7781-4b27-887f-cc7424d000ee/foreign_policies_of_arab_states.pdf

Simadi Fayeze A. ve Nahar, Ghazi S. “Refugees in Jordan: sociological perspective”, *Social Responsibility Journal* 5, no.2 (2009): 257-264.

Smith, Roger M. “Modern Citizenship”, içinde *Handbook of Citizenship Studies*, derleyen Engin F. Işın ve Bryan S. Turner, 105-116. Londra: Sage Publications, 2002.

Toameh, Khaled Abu. “Amman Revoking Palestinians’ citizenship”, *Jerusalem Post*, 20 Temmuz 2009. <http://www.jpost.com/Middle-East/Amman-revoking-Palestinians-citizenship>.

Yitzhak, Ronen. “The Assassination of King Abdallah: The First Political Assassination in Jordan: Did it Truly Threaten the Hashemite Kingdom of Jordan?”, *Diplomacy & Statecraft* 21, no.1 (2010): 68-86

Zahran, Mudar. “Jordan Is Palestinian”, *Middle East Quarterly* 19, no.1 (2012):3-12

“Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees”, *UNHCR*, Son erişim: 24 Ocak 2022. <https://www.unhcr.org/3b66c2aa10>.

“Facts and Figures”, *UNHCR*, Son erişim: 1 Haziran 2022. https://data.unhcr.org/en/situations/syria/location/36#_ga=2.77483415.3602951.1654081098-1150133119.1654081098.

“Frequently Asked Questions”, *UNRWA*, Son erişim: 17 Ocak 2022. <https://www.unrwa.org/who-we-are/frequently-asked-questions>.

“Gov’t Adopts New Resolutions for Gazans with Temporary Passports”, *Jordan Times*, 4 Aralık 2018, Son erişim: 23 Aralık 2018. <http://jordantimes.com/news/local/govt-adopts-new-resolutions-gazans-temporary-passports>.

“Jordan: Disengagement Regulations for the Year 1988”, *UNHCR*, Son erişim: 1 Mayıs 2020. <https://www.refworld.org/docid/43cd04b94.html>.

“Jordan Protests: What You Should Know”, *Aljazeera*, 4 Haziran 2018, Son erişim: 23 Aralık 2018. <https://www.aljazeera.com/news/2018/06/jordan-protests-180604052840527.html>.

“Jordanian Annexation of West Bank-Resolution Adopted by the House of Deputies”, *Israel Ministry of Foreign Affairs*, Son erişim: 23 Aralık 2018. <http://goo.gl/aLDq6k>

“Palestinian National Charter of 1964”, *Palestinian Media Watch*, 28 Mayıs 1964, Son erişim: 15 Aralık 2018. http://www.palwatch.org/main.aspx?fi=640&doc_id=8210.

“Protection in Jordan”, *UNRWA*, Son erişim: 20 Aralık 2018.

<https://www.unrwa.org/activity/protection-jordan>

“Refugee Review Tribunal, Australia, RRT Research Response, JOR35401”, *US Department of Justice*, Son erişim: 3 Haziran 2022.

<https://www.justice.gov/sites/default/files/eoir/legacy/2013/12/04/JOR35401-Palestinians-West%20Bank.pdf>.

“Stateless Again”, *Human Rights Watch*, Son erişim: 23 Aralık 2018.

<https://www.hrw.org/report/2010/02/01/stateless-again/palestinian-origin-jordanians-deprived-their-nationality>.

“Syria Regional Crisis: Emergency Appeal 2019”, *UNRWA*, Son erişim: 1 Mayıs 2020. https://www.unrwa.org/sites/default/files/content/resources/2019_syria_ea_final.pdf.

“The People of Jordan”, *The Hashemite Kingdom of Jordan*, Son erişim: 24 Ocak 2022. <http://www.kinghussein.gov.jo/people1.html>.

“The United Nations and Palestinian Refugees”, *UNRWA*, Son erişim: 23 Aralık 2018. <https://www.unrwa.org/userfiles/2010011791015.pdf>.

“United Nations, Population Division, World Population Prospects”, *UN*, Son erişim: 24 Ocak 2022. <https://population.un.org/wpp/Graphs/Probabilistic/POP/TOT/>.

“Where We Work”, *UNRWA*, Son erişim: 24 Ocak 2022. <https://www.unrwa.org/where-we-work/jordan>.

“Who We Are”, *UNRWA*, Son erişim: 11 Aralık 2018. <https://www.unrwa.org/who-we-are>.